Θ Ο Υ Κ Υ Δ Ι Δ Ο Υ
« *ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ* »
ΣΧΟΛΙΑ

Γ΄ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Κεφάλαια 34 – 47

Βασική δομή του λόγου:

- κεφ. 34: Εισαγωγή
- κεφ. 35: Προοίμιο
- κεφ. 36–41: Μέρος πρώτο
- κεφ. 42-43: Μέρος δεύτερο
- κεφ. 44-45: Μέρος τρίτο
- κεφ. 46: Επίλογος
- κεφ. 47: Κατακλείδα ιστορικού

***Ο* Επιτάφιος λόγος του Θουκυδίδη** είναι μία από τις **40 δημηγορίες** του και συμπεριλαμβάνεται στο έργο του, την Ιστορία του, δηλαδή στα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου. Υπάρχει πρόβλημα ως προς τον πραγματικό συγγραφέα του λόγου. Άλλοι πιστεύουν ότι είναι ο Περικλής, αφού εκφωνεί και το λόγο και ο Θουκυδίδης απλώς ο στενογράφος της ομιλίας. Άλλοι θεωρούν το Θουκυδίδη πραγματικό συγγραφέα και το πρόσωπο του Περικλή έξυπνο συγγραφικό τέχνασμα, για να εκφράσει ο ιστορικός προσωπικές απόψεις με το δικό του τρόπο, έχοντας ως κάλυψη τη λαμπρή προσωπικότητα του Περικλή. Πάντως το έργο αυτό καθ' αυτό δε μας βοηθά ξεκάθαρα να εικάσουμε τον αληθινό δημιουργό του. Σ' άλλα σημεία αποδεικνύεται ο Περικλής και σ' άλλα ο Θουκυδίδης ως ο πραγματικός συγγραφέας. Πρόβλημα υπάρχει και με το αν ο Επιτάφιος εκφωνήθηκε πραγματικά το φθινόπωρο του 431 π.Χ. από τον Περικλή ή αν κι αυτό είναι τέχνασμα του Θουκυδίδη, που ίσως έγραψε το λόγο του το 404 π.Χ. και τον τοποθετεί στην αρχή του πολέμου, βάζοντας τον Περικλή να τον παρουσιάζει. Τελικά διαπιστώνουμε ότι και οι δύο προσωπικότητες διέθεταν τόσο κύρος και ικανότητα, ώστε και οι δύο θα μπορούσαν, το ίδιο πετυχημένα, να πλάσουν ένα ρητορικό κείμενο αντάξιο του μεγαλείου του επιταφίου. Άρα δεν παίζει και τόσο μεγάλο ρόλο ποιος στ' αλήθεια είναι ο συγγραφέας, αλλά η προσπάθειά του μέσα από την επιτάφια ομιλία να εγκωμιάσει το μεγαλείο της δημοκρατικής Αθήνας του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Και αυτό γιατί και ο ιστορικός (Θουκυδίδης) και ο πολιτικός (Περικλής) τρέφουν αμέριστη αγάπη για την πατρίδα τους.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Δημηγορίες ήταν λόγοι επιφανών προσωπικοτήτων (πολιτικών – στρατιωτικών κ.τ.λ.), που εκφωνούνταν σε διάφορες συγκεντρώσεις των πολιτών για τη λήψη κάποιων αποφάσεων, πριν από κάποια σημαντικά γεγονότα. Οι λόγοι αυτοί δίνονταν κατά το πρότυπο των δισσών λόγων των Σοφιστών («αγώνας λόγων»), συνήθεια και του Ευριπίδη (μορφή θέσης – αντίθεσης, πρότασης – αντιπρότασης). Ο ιστορικός «φωτίζει» το ήθος, την προσωπικότητα και την ψυχολογία ορισμένων αγορητών, παραθέτοντας το λόγο σε πρώτο πρόσωπο, που δίνει ζωντάνια κι αμεσότητα, ενώ το ενδιαφέρον του αναγνώστη εξάπτεται από την επιχειρηματολογία και το επίσημο ύφος των ομιλητών. Ο Θουκυδίδης ειδικά πίστευε ότι οι δημηγορίες «φωτίζουν» τις πραγματικές αιτίες των πολιτικών γεγονότων και τις συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων. Ικανοποιούν τον ολόπλευρο φωτισμό των γεγονότων, την κατάδειξη της εσωτερικής τους σύνδεσης και την ανίχνευση των βαθύτερων αιτίων που οδήγησαν σε μια συγκεκριμένη πολιτική απόφαση (επιλογή). Γι' αυτό ο ιστορικός τις κατέστησε αναπόσπαστο τμήμα της Ιστορίας του, με τη φιλοδοξία αυτή να είναι πλήρης, αντικειμενική και παραστατική. Μια τέτοια δημηγορία είναι και ο Επιτάφιος, μολονότι παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Οι Επιτάφιες ομιλίες ήταν η απόληξη μιας παλαιότερης παράδοσης να θάβονται στην αρχαία Αθήνα δημοσία δαπάνη όλοι οι νεκροί των πολέμων. Υπήρχε μάλιστα ειδική τελετή *«η γιορτή των επιταφίων»*, η οποία εμπλουτίστηκε με Επιτάφιο λόγο προς τιμήν των νεκρών, από άνδρα που εξέλεγε η πόλη. Σιγά σιγά ο Επιτάφιος λόγος πήρε μορφή τυπική, το περιεχόμενο και η διάρθρωσή του οριοθετήθηκαν και ο ίδιος αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της *«γιορτής των επιταφίων»*. Την τυπική δομή του Επιταφίου συνήθως σέβονταν οι αγορητές **(προοίμιο, καταγωγή και πρόγονοι, προκείμενοι νεκροί, προτροπή για μίμηση και παραμυθία, επίλογος)**. Η πρόσθεση της συνήθειας του λόγου στη «*γιορτή των επιταφίων*» από κάποιους αποδίδεται στο Σόλωνα (6^{ος} αιώνας π.Χ.). Άλλοι υποστηρίζουν ότι η προσθήκη έγινε λίγο μετά (δηλαδή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.) από το Θεμιστοκλή ή τον Αριστείδη, που ήταν και πολιτικοί αντίπαλοι. Επειδή δηλαδή τότε το 490 π.Χ. αρχίζουν οι Περσικοί Πόλεμοι, είχαμε πολλούς νεκρούς στις μάχες, άρα και συχνή επανάληψη της *«γιορτής των Επιταφίων»*.
ΠΡΟΣΟΧΗ: Ο «Επιτάφιος του Περικλή» ανήκει στο επιδεικτικό είδος, όπως κι όλοι γενικά οι Επιτάφιοι λόγοι. Οι υπόλοιπες όμως δημηγορίες του Θουκυδίδη, οι οποίες περιλαμβάνονται στο έργο του, είναι ρητορικοί λόγοι* συμβουλευτικοί. Και αυτό γιατί ο συγκεκριμένος Επιτάφιος, ουσιαστικά δεν εξελίσσεται σε προτροπή μόνο των συγχρόνων να

*** Τα είδη των ρητορικών λόγων στην Αρχαία Ελλάδα ήταν τρία (3): α) δικανικός, β) συμβουλευτικός, γ) επιδεικτικός ή πανηγυρικός.**

μιμηθούν το παράδειγμα των ηρώων που χάθηκαν στη μάχη, αλλά σε επίμονο κι εκτενή έπαινο του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος. Στόχος να προβληθεί η Αθήνα και το μεγαλείο της στον πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, στρατιωτικό και γενικότερα πολιτισμικό τομέα. Να φανεί ότι είναι η πρώτη δύναμη της Ελλάδας εκείνης της εποχής.

***Ο* λόγος** εκφωνείται προς τιμήν των πρώτων νεκρών του Πελοποννησιακού πολέμου (431 – 404 π.Χ.) στην πόλη της Αθήνας, ανεξάρτητα αν τελικά εξελίσσεται σε εγκώμιο της πόλης. Φαίνεται το λόγο να εκφωνεί ο Περικλής, άρχοντας τότε των Αθηνών **(γύρω στο φθινόπωρο του 431 π.Χ.)**. Ο λόγος εκφωνείται για τους πρώτους νεκρούς Αθηναίους του 1ου έτους του πολέμου (431 π.Χ.). Πρώτοι νεκροί θεωρούνταν όσοι «έπεσαν» στη μάχη των Πλαταιών, στους Ρείτους (τοποθεσία στα σύνορα Αθήνας – Ελευσίνας) και ίσως οι νεκροί στην αποστασία της Ποτίδαιας (432 π.Χ.) από την Αθηναϊκή Συμμαχία. Το τελευταίο γεγονός δε συμπεριλαμβάνεται φυσικά στον Πελοποννησιακό πόλεμο, που ξεκινά το 431 π.Χ. Επειδή όμως η αποστασία της Ποτίδαιας, που έγινε με προτροπή των Σπαρτιατών, αποτελεί μια από τις βασικές αφορμές του πολέμου, αυτό ίσως μας επιτρέπει να εντάξουμε στους άλλους και τους Αθηναίους που σκοτώθηκαν στις εν λόγω αιματηρές συγκρούσεις. Δεν κρίνεται όμως σωστό να γίνει αναφορά στους νεκρούς της Επιδάμνου.

Κατά το 1ο έτος του πολέμου οι Αθηναίοι είχαν να επιδείξουν λαμπρές νίκες. Αντιμετώπιζαν με επιτυχία τον εχθρικό συνασπισμό των Σπαρτιατών, διατηρώντας παράλληλα το κύρος και τη δύναμή τους. Από το 430 π.Χ. όμως τα πράγματα δυσχεραίνουν **λόγω του λοιμού*** (ή και του λιμού, όπως πολλοί υποστηρίζουν) που «έπεσε» στην Αττική. Η αντίστροφη μέτρηση για την καταστροφή της έχει αρχίσει. Ολοκληρώνεται το 404 π.Χ. με την τελική ήττα της στον πόλεμο.

Ακροατήριο του Περικλή ήταν πλήθος Αθηναίοι (πολλοί μάλιστα οπαδοί του δημοκρατικοί), αλλά και κάτοικοι άλλων πόλεων. Το τελευταίο φαίνεται από τις αναφορές του ρήτορα σε «ξένους καὶ ἀστούς».

Παράγοντες που διαμορφώνουν την ψυχολογική κατάσταση του ακροατηρίου:

α) οι εντυπώσεις από τα σύγχρονα πολεμικά γεγονότα.

β) οι πολλές υπηρεσίες του Περικλή και η επιρροή που αυτός ασκούσε στο λαό.

---

* **Λοιμός:** θανατηφόρα επιδημία, **λιμός:** μεγάλη πείνα, σιτοδεία.

Αλεξανδρος Αλεξανδρου

γ) οι ελπίδες που πολλοί στηρίζανε σ' αυτόν, αλλά κι οι φόβοι που είχαν πολλοί (κυρίως οι πολιτικοί του αντίπαλοι), σχετικά με την έκβαση του πολέμου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεφάλαιο 34*

Διαδικασία ταφής των νεκρών των πολέμων και παρουσίαση της συνήθειας του Επιταφίου λόγου

Η διαδικασία της ταφής χωριζόταν σε τρία (3) στάδια:

α) πρόθεση, β) εκφορά = κηδεία, γ) απόθεση = ταφή

α) πρόθεση: «τὰ μὲν ὀστᾶ...βούληται»

β) εκφορά: «ἐπειδάν...ὀλοφυρόμεναι»

γ) απόθεση: «τιθέασιν...ἐποίησαν»

Σημ.: οι παραπάνω παραπομπές αφορούν το κείμενο του Επιταφίου.

- **χειμῶνι:** ο Περικλής αναφέρεται στον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων του 1ου έτους του πολέμου (431 π.Χ.)
- **ταφάς:** οι ταφές «δημοσία δαπάνη» ήταν παλαιότερη συνήθεια, για τους νεκρούς των πολέμων. Σίγουρα υπήρχε η συνήθεια την εποχή του Σόλωνα (6ος αιώνας), δε γνωρίζουμε όμως πότε ακριβώς καθιερώθηκε.
- **πολέμῳ:** ο Περικλής εννοεί τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431 – 404 π.Χ.). Υποτίθεται βέβαια ότι βρισκόμαστε στις αρχές, στην 1η περίοδο (Αρχιδάμειος ή δεκαετής πόλεμος 431 – 421 π.Χ. Η περίοδος αυτή τελειώνει με τη γνωστή ειρήνη του Αθηναίου στρατηγού Νικία).
- **ὀστᾶ:** τα σώματα τα έκαιγαν και κρατούσαν τα οστά για ταφή.
- **λάρνακα - κλίνη:** κατά τη διάρκεια της εκφοράς υπήρχε μια λάρνακα (=οστεοθήκη) για κάθε αθηναϊκή φυλή (σύνολο 10 λάρνακες). Σε κάθε μία τοποθετούσαν τα οστά των νεκρών, ανάλογα σε ποια φυλή ανήκαν. Επίσης υπήρχε και ενδέκατη λάρνακα (κενοτάφιο), για τους νεκρούς που τα σώματά τους δε βρέθηκαν. Ενώ όλες οι άλλες λάρνακες μεταφέρονταν με άμαξες, αυτή η ενδέκατη μεταφεροταν τιμητικά στα χέρια και ήταν σκεπασμένη με νεκρικό σεντόνι («κλίνη ἐστρωμένη»).

  Σημ.: το παραπάνω είναι ένα εξαιρετικά χαρακτηριστικό πολιτιστικό στοιχείο της Αθηναϊκής πολιτείας του 5ου αιώνα π.Χ.
- **δημόσιον σῆμα:** οι νεκροί των πολέμων θάβονταν όλοι στο νεκροταφείο των Αθηνών που βρισκόταν στον Κεραμεικό. Μόνο οι νεκροί στη Μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) τάφηκαν εκεί που σκοτώθηκαν, ως απόδοση ιδιαίτερης

* Σίγουρα το κεφ. 34 το έχει γράψει **ο Θουκυδίδης**, αφού δεν ανήκει στο λόγο· Είναι εισαγωγικό.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

τιμής και αναγνώρισης της ανδρείας τους. Ήταν άλλωστε οι πρώτοι νεκροί των Περσικών πολέμων (490 – 479 π.Χ.).

- **Περικλῆς ὁ Ξανθίππου ᾑρέθη λέγειν:** κατά το πρώτο έτος του πολέμου η Αθήνα είχε να επιδείξει και επιτυχίες και δεινά. Γι' αυτά τα δεινά θεωρήθηκε υπεύθυνος ο Περικλής. Παρ' όλα αυτά οι Αθηναίοι τον εξέλεξαν, για να εκφωνήσει αυτός την εν λόγω επιτάφια ομιλία, προς τιμήν των πρώτων νεκρών. Αυτό αποτελεί απόδειξη κύρους της προσωπικότητάς του και της γενικότερης επίδρασης που ασκούσε στον αθηναϊκό λαό.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Κεφάλαιο 35

Στάση του Περικλή απέναντι στο θεσμό του Επιταφίου λόγου και κρίση του για την αξιοπιστία του επαίνου των νεκρών

Ο ρήτορας ξεκινά, όπως φαίνεται, με την πρόθεση να εγκωμιάσει το έθιμο (εκφώνησης του Επιταφίου λόγου), στη συνέχεια όμως το αμφισβητεί. Με τη φράση «ὡς καλόν...αὐτὸν» ο Περικλής δίνει την εντύπωση ότι θα εγκωμιάσει το έθιμο. Από το «ἐμοὶ» όμως αρχίζει η αμφισβήτηση του εθίμου.

Ο Περικλής θεωρεί τον Επιτάφιο λόγο περιττό και επουσιώδη. Τονίζει χαρακτηριστικά ότι αρκούν τα έργα (οι πράξεις), δηλαδή η ταφή, για να τιμηθούν οι γενναίοι νεκροί των πολέμων. Τα έργα ανδρείας επιβάλλεται να αντισταθμίζονται πάλι με έργα. Άλλωστε τα λόγια σε καμιά περίπτωση δε μπορούν να συγκριθούν με τα έργα (difficile est facta dictis exaequare).

Από τη φράση «οἱ μὲν πολλοί...τόνδε» φαίνεται ότι οι ρήτορες των Επιταφίων λόγων ακολουθούσαν μια τυποποιημένη μορφή (ο λόγος είχε μορφή και περιεχόμενο οριοθετημένο).

Ο Περικλής θεωρεί παρακινδυνευμένο να αποδοθεί η ανδρεία και η αρετή των νεκρών από ένα μόνο άνδρα (ρήτορα). Ίσως αυτός να επαινούσε τους νεκρούς υπερβολικά ή αντίθετα ίσως να παρουσίαζε ο λόγος του κενά. Δύσκολα δηλαδή θα ήταν μια ομιλία πλήρης – ιδανική. Σίγουρα θα προκαλούσε ποικίλες αντιδράσεις στους ακροατές.

Πιθανές διαμορφούμενες απόψεις στο άκουσμα ενός Επιταφίου λόγου:

Σύμφωνα με τον Περικλή, σε κάθε ακροατήριο υπάρχουν δύο κατηγορίες ακροατών «οἱ ἔχοντες προσωπικὴ πεῖρα» (ξυνειδότες) = καλοπροαίρετοι – «ευνοϊκοί» ακροατές και οι (άπειροι) «οἱ μὴ ἔχοντες προσωπικὴ πεῖρα» = φθονούντες. Δηλαδή υπάρχουν α) οι ξυνειδότες, που

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

γνωρίζουν και β) οι άπειροι, που δε γνωρίζουν. Οι ξυνειδότες θα πιστέψουν ότι ο λόγος δεν είναι αντάξιος της ανδρείας των νεκρών, δηλαδή ότι δεν είναι αρκετός για να εγκωμιάσει τη γενναιότητά τους. Με λίγα λόγια παρουσιάζει τα πράγματα κατώτερα, τα υποβαθμίζει και αποψιλώνει το μεγαλείο των νεκρών. Αντίθετα, οι άπειροι (δηλ. οι νεαροί) θα θεωρήσουν ότι ο λόγος είναι υπερβολικός, παρουσιάζει τα πράγματα ιδεαλιστικά και τα εξιδανικεύει. Πρόκειται δηλαδή, όπως θα πιστέψουν οι άπειροι, για καθαρή μεγαλοποίηση των γεγονότων.

Η Αθήνα στα χρόνια 478-431 π.Χ. ήταν μεγάλη οικονομική, πολιτική, στρατιωτική και πολιτιστική δύναμη. Η παραπάνω λοιπόν περίοδος, 478 π.Χ. – Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία έως 431 π.Χ. – έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, χαρακτηρίζεται ως περίοδος μεγάλης ακμής. Η περίοδος αντίθετα 431 – 404 π.Χ. (Πελοποννησιακός πόλεμος) είναι διάστημα παρακμής για την πόλη, που κατατρύχεται από τα δεινά του πολέμου και φτάνει στην ολοκληρωτική και ταπεινωτική ήττα (404 π.Χ.) από τους Σπαρτιάτες. **Άρα οι ξυνειδότες έχουν γνωρίσει το μεγαλείο της Αθήνας (478-431 π.Χ.)** και έτσι θα θεωρήσουν ότι ο λόγος δεν είναι αντάξιος της ανδρείας των νεκρών, **αφού αυτοί αγωνίστηκαν γι' αυτό το μεγαλείο. Οι άπειροι είναι μικρότεροι σε ηλικία και συνεπώς δεν έζησαν το μεγαλείο, αλλά μόνο την παρακμή (431-404 π.Χ.)**. Αυτοί θα θεωρήσουν το λόγο υπερβολικό, γι' αυτό ακριβώς είναι και φθονούντες. Φθονούν τους νεκρούς, γιατί οι ίδιοι έζησαν μόνο τα δεινά και τις συνέπειες του πολέμου. Αλλά τελικά, επειδή η Αθήνα ηττήθηκε, **αμφισβητούν την αξία της αθηναϊκής πολιτείας**.

- **«ὅ τε γάρ...ἀπιστοῦσιν»:** από το χωρίο αυτό σχηματίζουμε την εντύπωση ότι πραγματικός συγγραφέας του λόγου είναι ο Θουκυδίδης.
  Πιο συγκεκριμένα: ο Επιτάφιος είναι τυπικά λόγος αφιερωμένος στους πρώτους νεκρούς του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.). Στην ουσία όμως φαίνεται ότι πρόκειται για τον Επιτάφιο μιας ολόκληρης πόλης, της Αθήνας, που ηττήθηκε στο τέλος του πολέμου από το σπαρτιατικό συνασπισμό. Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν ο λόγος πρέπει να γράφτηκε στο τέλος του πολέμου (404 π.Χ.), δηλαδή μετά την ήττα της Αθήνας, γιατί δε γίνεται να είχε γραφτεί πιο πριν. Και αυτό γιατί είναι αδύνατον ο οποιοσδήποτε συγγραφέας να ετοιμάσει Επιτάφιο λόγο για μια πόλη που ακόμη διεκδικεί τη νίκη του πολέμου. Πολύ περισσότερο, όταν αυτός κατάγεται από την ίδια την πόλη και είναι ή ο Θουκυδίδης ή ο Περικλής, που και οι δύο έτρεφαν αμέριστα αισθήματα αγάπης για την πατρίδα. Επειδή όμως **ο Περικλής πέθανε το 429 π.Χ.** από το λοιμό που έπεσε στην Αθήνα το 430 π.Χ., άρα συγγραφέας του λόγου αποδεικνύεται στο

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

εν λόγω σημείο ο Θουκυδίδης, που βάζει υποθετικά τον Περικλή να εκφωνεί το λόγο στις αρχές του πολέμου. Όπως είναι φυσικό, δε μπορεί ο Περικλής να έχει γράψει ο ίδιος τον Επιτάφιο στο ξεκίνημα του πολέμου, αφού εκείνη τη χρονική στιγμή ήταν παντελώς αδύνατο να προβλέψει το αποτέλεσμά του.

- **«μέχρι γάρ...ἤκουσεν»: ψυχογραφική παρατήρηση**. Ανάλυση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σχετικά με το φθόνο. Ο άνθρωπος φθονεί κατά κανόνα αυτόν που τον ξεπερνά.

- **«ἐπειδή...πλεῖστον»:** ο Περικλής τελικά συμμορφώνεται με το έθιμο του Επιταφίου λόγου και θα το επιχειρήσει. Προηγουμένως έχει όμως εκφράσει ήπια, αλλά κατηγορηματικά την αντίθεσή του (επίλογος προοιμίου).

Με το κεφάλαιο 35 ο ρήτορας επιδιώκει δύο (2) πράγματα:
α. να εξασφαλίσει το **captatio benevolentiae** (=εύνοια των ακροατών). Να δείξουν δηλαδή επιείκεια για τυχόν λάθη και παραλείψεις του. Αυτό φαίνεται από τη φράση: «χαλεπόν...βεβαιοῦται».
β. να τονίσει ότι τα λόγια σε καμιά περίπτωση δε μπορούν να συγκριθούν με τα έργα: **difficile est facta dictis exaequare**.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦ. 36-41

Κεφάλαιο 36

Εισαγωγική «πρόθεσις».

Ο Περικλής σημειώνει τι θα αναπτύξει εκτενώς.

Έπαινος των προγόνων – πατέρων (36, παρ.1-2), έπαινος συγχρόνων (36, παρ.3).

Δήλωση για το κύριο θέμα.

Ο ρήτορας στο κεφάλαιο 36 προχωρεί στο α΄ μέρος του Επιταφίου λόγου του. Από εδώ αρχίζει ο έπαινος του γένους των Αθηναίων, που ξεκινά από τη μυθική εποχή και φτάνει ως την εποχή του Περικλή (5ος αιώνας π.Χ.). Το εγκώμιο των προγόνων είναι σύντομο, αλλά περιεκτικό, ενώ το κύριο βάρος δίνεται στους νεότερους, δηλαδή στους σύγχρονους πολίτες. Αυτή η συντομία με την οποία ο ρήτορας πλέκει τον έπαινο της αττικής γης και των προγόνων της σίγουρα μας ξενίζει, αφού δεν υπακούει στην τυπική δομή ενός Επιταφίου λόγου, ο οποίος έδινε μεγάλη έκταση στα επιτεύγματα του αθηναϊκού παρελθόντος και μάλιστα παρουσίαζε τα έργα των συγχρόνων, ως αντάξια συνέχεια των κατορθωμάτων των παλαιότερων γενιών. Σκοπός όμως του ρήτορα στο συγκεκριμένο Επιτάφιο λόγο είναι όχι να κάνει ανούσιες και κουραστικές ιστορικές αναδρομές, αλλά να αναλύσει διεξοδικά το μεγαλείο της δημοκρατικής Αθήνας του Περικλή. Έτσι, όπως διαπιστώνουμε, **δε**

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

γίνεται αναφορά σε πολεμικά κατορθώματα, αλλά ο ρήτορας προβαίνει σε γενικές τοποθετήσεις σχετικά με τα επιτεύγματα των προγόνων και των νεοτέρων. Οι λόγοι για τους οποίους γίνεται αυτό είναι: **α.** Ο Επιτάφιος είναι στην ουσία ένας έπαινος του αθηναϊκού τρόπου ζωής και του αθηναϊκού πολιτισμού. Είναι εγκώμιο του αθηναϊκού πολιτεύματος. Συνεπώς δεν ενδιαφέρουν τα πολεμικά κατορθώματα. **β.** Ο ίδιος ο Περικλής, που υποτίθεται ότι εκφωνεί το λόγο, δεν είχε να επιδείξει κανένα σημαντικό πολεμικό κατόρθωμα, παρά μόνο το 440 π.Χ. την υποταγή της Σάμου, σε αντίθεση με τον πολιτικό του αντίπαλο Κίμωνα, που ήταν γνωστός για τα πολεμικά του επιτεύγματα. Έτσι δε σενέφερε στον Περικλή να αναφέρει πολεμικά κατορθώματα, γιατί μ' αυτόν τον τρόπο θα προβαλόταν ο Κίμωνας και θα έχανε αξία ο ίδιος. **γ.** Γιατί σκοπός του συγγραφέα είναι να υψώσει πάνω από κάθε εποχή, την εποχή του Περικλή, κατά την οποία η Αθήνα ήταν το κέντρο όλης της Ελλάδας («Ελλάς Ελλάδος» ή «κοινή παίδευσις Ελλάδος», όπως την ονόμαζαν). Σκοπός να παρουσιαστεί ο Περικλής ως ο αρχιτέκτονας του αθηναϊκού μεγαλείου. **δ.** Ενδιαφέρεται να δώσει πολιτικό χρώμα στο λόγο του και όχι να προβάλει το στρατιωτικό χαρακτήρα της Αθήνας.

Ο Περικλής στο κεφάλαιο 36 κάνει ένα διαχωρισμό του γένους των Αθηναίων σε τρεις (3) βασικές κατηγορίες:

α. «προγόνων»: οι μακρινοί πρόγονοι. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν όλες οι αθηναϊκές γενιές από το μακρινό παρελθόν (μυθική εποχή – Θυσέας) μέχρι το 479 π.Χ. (τέλος των Περσικών πολέμων).

β. «οἱ πατέρες ἡμῶν»: οι πατέρες μας. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι κοντινοί πρόγονοι από το 478 π.Χ. (α΄αθηναϊκή συμμαχία) μέχρι το 445 π.Χ. (τριακονταετείς σπονδές Αθήνας – Σπάρτης).

γ. «αὐτοὶ ἡμεῖς»: οι ίδιοι εμείς. Η σύγχρονη γενιά του Περικλή από το 444 π.Χ. μέχρι το 431 π.Χ. (έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου).

Ο ρήτορας αναφέρεται χωριστά στην κάθε κατηγορία Αθηναίων με συντομία και μεστότητα:

α. Οι Αθηναίοι ήταν πάντοτε περήφανοι για την αυτοχθονία τους. Πρόβαλλαν συχνά το επιχείρημα αυτό, ώστε να υπερισχύουν σε συγκρίσεις με άλλους λαούς. Σύμφωνα με το μύθο φύτρωσαν από την Αττική γη και δεν ήταν «ἐπήλυδες» (δηλ. δεν ήρθαν στην Αθήνα από άλλη χώρα). Οι μακρινοί λοιπόν πρόγονοι κατοικώντας τη χώρα από παλιά («τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες») κατάφεραν να διατηρήσουν την αυτοχθονία τους. Οι πρόγονοι αυτοί (κυρίως μετά το 1200 – 1100 π.Χ. – κάθοδος διαφόρων φύλων – κάθοδος Δωριέων) δεν αναμείχθηκαν με άλλους λαούς, παρέμειναν αμιγείς, γνήσιοι Αθηναίοι. Άρα ο Περικλής θεωρεί ότι πρέπει να επαινέσουμε τους προγόνους γι' αυτό. Οι πρόγονοι επίσης, αυτής της 1ης κατηγορίας, κατάφεραν να διατηρήσουν την Αθήνα ελεύθερη, αντιμετωπίζοντας με επιτυχία και

τελικά κατατροπώνοντας τους Πέρσες (490 – 479 π.Χ.: Περσικοί πόλεμοι – αρχή με τη μάχη του Μαραθώνα – τέλος με τη μάχη στις Πλαταιές και τη ναυμαχία στη Μυκάλη). Πέτυχαν να βγάλουν αλώβητη την Αθήνα από τους Περσικούς πολέμους και πιο ενισχυμένη σε κύρος και αξία. Η ήττα των Περσών όμως ήταν γενικά σημαντική για όλους τους Έλληνες. Ο ελληνικός πολιτισμός διασώζεται και ακολουθεί η ανάπτυξη. Η Ελλάδα ήταν το όριο μεταξύ του πολιτισμένου δυτικού και του βάρβαρου ανατολικού κόσμου. Άρα οι Αθηναίοι συνέβαλαν στο να διασωθεί ο Ελληνισμός, αλλά αποτέλεσαν και «τροχοπέδη» στην επέκταση των βαρβάρων δυτικά, ανάσχεση στην εξέλιξή τους.

β. Οι πατέρες (478 – 445 π.Χ.) ήταν αυτοί οι Αθηναίοι που δημιούργησαν το 478 π.Χ. την α΄ αθηναϊκή συμμαχία. Διατήρησαν όλα όσα κληρονόμησαν από τους μακρινούς προγόνους. Στα χρόνια τους έχουμε το λεγόμενο **«χρυσό αιώνα»**. Η Αθήνα βρίσκεται σε μεγάλη πολιτισμική ακμή. Είναι η κορυφαία πολιτική, στρατιωτική, οικονομική, πολιτιστική, πνευματική και εμπορική δύναμη. Έχουμε εισροή χρημάτων στα ταμεία και ναυτική υπεροχή της Αθήνας (αυτή έχει τις ρίζες της στο 480 π.Χ. – ναυμαχία της Σαλαμίνας – Θεμιστοκλής «ξύλινα τείχη»). Την εποχή αυτή από την Αθήνα παρελαύνουν οι διασημότεροι στοχαστές κι επιστήμονες. Το εμπόριο γνωρίζει ιδαίτερη άνθιση. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι αυτήν την περίοδο τελειοποιείται το δημοκρατικό πολίτευμα στην Αθήνα (άμεση δημοκρατία). Πρόκειται για το αρμονικότερο κι ιδανικότερο πολίτευμα, που προωθούσε την αρμονική σχέση πολίτη – εξουσίας. Το αθηναϊκό νόμισμα κερδίζει σε αξία.

γ. Η σύγχρονη γενιά 444 – 431 π.Χ. διατήρησε και «ἐπηύξησε» όσα κληρονόμησε. Η αθηναϊκή συμμαχία έγινε πια ηγεμονία. Η Αθήνα γίνεται δυνάστης τελικά, κάνει κατάχρηση εξουσίας και δημιουργεί εχθρούς και αποστασίες από τη συμμαχία. Ώσπου αρχίζει ο καταστροφικός Πελοποννησιακός πόλεμος (431 – 404 π.Χ.). Η Αθήνα είναι αυτάρκης (δηλ. μπορεί να καλύψει τις υλικές της ανάγκες χωρίς εισαγωγές). Γι΄ αυτό οι Αθηναίοι θα πεινάσουν, όταν οι Σπαρτιάτες θα κυριεύσουν τη Δεκέλεια, τοποθεσία κοντά στην Αθήνα. Από 'κει οι Αθηναίοι προμηθεύονταν τα σιτηρά – (Δεκελεικός πόλεμος 411 – 404 π.Χ.).

Πραγματολογικά στοιχεία:

- **«καθεστηκυίᾳ ἡλικίᾳ»:** εννοεί την ώριμη ηλικία του Περικλή, ο οποίος ήταν τότε γύρω στα εξήντα (60) του χρόνια.
- **«τὰ δὲ πλείω αὐτῆς»:** αναφέρεται στον πολιτικό – οικονομικό τομέα και στην εσωτερική ανασυγκρότηση της Αθήνας.
- **«ὅσην ἔχομεν ἀρχήν»:** αναφέρεται στην αθηναϊκή ηγεμονία, μέχρι και τις τριακονταετείς σπονδές.

Αλεξανδρος Τ. Αλεξανδρίδης

Γλωσσικά – εκφραστικά στοιχεία:

- **Πρόγονοι:** οἰκοῦντες (3 συλλαβές), παρέδοσαν (4).
- **Πατέρες:** κτησάμενοι (4), προσκατέλιπον (5).
- **Σύγχρονη γενιά:** ἐπηυξήσαμεν (5), παρεσκευάσαμεν (6)

Παρατηρείται μια αύξουσα κλίμακα στις συλλαβές των ρηματικών τύπων του ρήτορα. Ο αριθμός των συλλαβών αυξάνει όσο περνούν τα χρόνια. Άρα, η σύγχρονη γενιά είναι σε μεγαλείο πιο πάνω από τους μακρινούς προγόνους και τους πατέρες (αύξουσα κλίμακα: 3-4-5-6 συλλαβές).

Ανάλυση: «ὧν ἐγώ...ἐπακοῦσαι αὐτῶν»

- **«ὧν ἐγώ...ἐάσω»:** στο συγκεκριμένο σημείο ο ρήτορας διευκρινίζει ότι δε θα παρουσιάσει πολεμικά κατορθώματα. Δεν επικαλείται όμως τις πραγματικές αιτίες που τον ωθούν σ' αυτό, αλλά ότι δήθεν δε θέλει να κουράσει τους ακροατές φλυαρώντας για πράγματα, που τα γνωρίζουν (οι πραγματικοί λόγοι αναφέρθηκαν στη σελίδα 8 του παρόντος).

Γίνεται λόγος παρακάτω για τρία (3) στοιχεία: **α. «ἐπιτήδευσις», β. «πολιτεία» (=πολίτευμα), γ. «τρόποι»**. Πρόκειται για τα στοιχεία που διαφοροποιούν την Αθήνα, σε σχέση με τις άλλες πόλεις – κράτη (αρχές, πολίτευμα, τρόποι ζωής). Χάρη σ' αυτά η Αθήνα έγινε σημαντική. Είναι στοιχεία υπεροχής κι ανωτερότητας της Αθήνας.

Συγκεκριμένα:

α. «ἡ επιτήδευσις»: οι αρχές, η ιδεολογία, η φιλοσοφία, οι θεσμοί.

β. «ἡ πολιτεία»: το πολίτευμα, άμεση δημοκρατία, η συμπεριφορά του πολίτη στη δημόσια ζωή, πολιτικοί θεσμοί, πολιτική οργάνωση.

γ. «οἱ τρόποι»: τρόπος ζωής, η καθημερινή ζωή, η συμπεριφορά του πολίτη στις ιδιωτικές του συναλλαγές.

Για τους Αθηναίους τα τρία (3) αυτά στοιχεία ήταν σημαντικά. Σύμφωνα με την αθηναϊκή αντίληψη χωρίς την επιτήδευση και το πολίτευμα δεν ήταν δυνατό να καλλιεργηθούν «ἐπαινετοὶ τρόποι». Ο συνδυασμός επιτήδευσης και πολιτείας οδηγεί λοιπόν στους τρόπους (επιτήδευση + πολιτεία = τρόποι). Στην Αθήνα, δηλαδή, υπήρχαν πνευματικοί άνθρωποι (πνευματική καλλιέργεια). Υπήρχε δημοκρατική οργάνωση και γενικά ακμή πολιτισμική. Άρα, η συμπεριφορά του πολίτη ήταν η πρέπουσα, λόγω κοινωνικού περιβάλλοντος.

- **«ἤλθομεν»:** ο ρήτορας αναφέρεται και στους προγόνους και στη σύγχρονη γενιά. Έτσι, ενώ θέλει να εξυψώσει τη δική του γενιά πάνω απ' όλα, παρακάτω θα μιλήσει για όλους (προγόνους – συγχρόνους) σχετικά με τα τρία (3) προαναφερθέντα στοιχεία.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

Γλωσσικά – εκφραστικά στοιχεία:

Το κεφάλαιο 36 αρχίζει με τις φράσεις: **«δίκαιον γὰρ αὐτοῖς καὶ πρέπον δὲ ἅμα (ἐστί)»**. Τελειώνει ως εξής: **«οὐκ ἂν ἀπρεπῆ καὶ ξύμφορον (εἶναι)»**. Δηλαδή, αρχίζει και κλίνει με τον ίδιο σχεδόν τρόπο. Μόνο που στην αρχή ο ρήτορας εκφράζει την κοινή γνώμη, είναι το φερέφωνο των πολιτών (διατυπώνει αντικειμενικά αποδεκτές κρίσεις για τους προγόνους). Στο τέλος χρησιμοποιεί λέξεις με υποκειμενικό νόημα (υποκειμενική προσωπική αντίληψη).

Κεφάλαιο 37
Σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους και με την πολιτεία

Το κεφάλαιο 37 αποτελεί το εγκώμιο του αθηναϊκού κράτους και της αθηναϊκής κοινωνίας, σε αντιδιαστολή με μια άλλη κοινωνία, που δεν αποκαλύπτεται φανερά, αλλά προβάλλεται έμμεσα. Αυτή η κοινωνία φυσικά είναι της Σπάρτης.

Οι Αθηναίοι, εκτός απ' την αυτοχθονία τους, ήταν περήφανοι και για το πολίτευμά τους (άμεση δημοκρατία). Ήταν πολίτευμα ολοκληρωμένο, οργανωμένο και πρότυπο για τις άλλες πόλεις-κράτη. Αυτήν τη συγκεκριμένη πολιτειακή οργάνωση οι Αθηναίοι δεν τη δανείστηκαν. Έφτασαν σ' αυτή από μόνοι τους. Δε μιμήθηκαν άλλους, αλλά άλλοι αντέγραψαν αυτούς. Συγκεκριμένα οι Αργείοι, οι Ηλείοι και οι Συρακόσιοι πρέπει να πήραν κάποια στοιχεία από την αθηναϊκή πολιτειακή οργάνωση και να τα διέπλασαν ανάλογα, ώστε να ανταποκρίνονται στα δικά τους πολιτικά δεδομένα και δρώμενα. Πρώτη έμμεση αντιπαράθεση Αθήνας – Σπάρτης. **Η σπαρτιατική πολιτική οργάνωση βασιζόταν σ' αυτήν των Κρητών και κυρίως των Αιγυπτίων**. Λεγόταν μάλιστα ότι ο Λυκούργος μετέφερε αυτά τα στοιχεία, τα ενσωμάτωσε και τα διαμόρφωσε ανάλογα με τα σπαρτιατικά δεδομένα. Η οργάνωση της Αθήνας λοιπόν είναι δημοκρατική. Το ισχύον πολίτευμα ονομάζεται δημοκρατία (=κρατεῖ ὁ δῆμος, ὁ λαός).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη υπάρχουν τρία (3) είδη πολιτευμάτων: **α.** η μοναρχία (η εξουσία ασκείται από ένα μόνο άτομο, που αυθαιρετεί, είναι ανεύθυνο και απαραβίαστο), **β.** η ολιγαρχία (αριστοκρατία) (η εξουσία ασκείται από μια πολύ περιορισμένη ομάδα ανθρώπων – αρίστων), **γ.** η δημοκρατία (η εξουσία ασκείται από τους πολλούς – πλειοψηφία – κυρίαρχη η βούληση του λαού). Οι Σπαρτιάτες όμως ονόμαζαν τη δημοκρατία της Αθήνας οχλοκρατία. **Στη Σπάρτη την εξουσία ασκούσαν οι όμοιοι (περιορισμένη ομάδα επιφανών πολιτών με αριστοκρατική καταγωγή και οικονομική ευρωστία)**.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Στο κεφάλαιο 37 προβάλλεται **η ισονομία** που επικρατεί στην Αθήνα (ίση αντιμετώπιση των πολιτών – όλοι ίσοι απέναντι στους νόμους). Η ισονομία είναι το 2ο στάδιο μετά την **ισηγορία** (το δικαίωμα δηλαδή να μιλά κανείς ελεύθερα στα δικαστήρια). Πρώτος για ισηγορία μιλά ο Ηρόδοτος. **Τα τρία στάδια <u>ισηγορία</u> – <u>ισονομία</u> – <u>αξιοκρατία</u> οδηγούν <u>στη δημοκρατία</u>**. Πάντως, η Αθήνα δεν ήταν και τόσο ιδανικά οργανωμένη. Συνεπώς, δεν ίσχυαν ακριβώς τα λόγια του ρήτορα, που παρουσιάζει ιδεαλιστικά και εξιδανικευμένα την κοινωνική – πολιτική κατάσταση στην Αθήνα. Πολλές φορές δεν ίσχυε η ισονομία, αφού βασικό κριτήριο ήταν η οικονομική κατάσταση του καθενός από τους πολίτες. Αλλά ούτε και η ισηγορία – αξιοκρατία λειτουργούσε πάντα άψογα (θυμίζουμε του μέτοικους, τους δούλους, τη γυναίκα κ.τ.λ.).

Το **«ἐλευθέρως»** μπαίνει στην αρχή της περιόδου. Ο ρήτορας θέλει έτσι να επισκιάσει το νόημα όλης της περιόδου. Προσπαθεί δηλαδή να δώσει έμφαση. <u>Η ελευθερία διέπει όλους τους τομείς της αθηναϊκής ζωής</u>. Αντίθετα, στη σπαρτιατική κοινωνία η συμπεριφορά των πολιτών χαρακτηριζόταν από το **«πιστὸν καὶ τὸ κρυπτόν»**. Δηλαδή, σχετικά με το **«πιστόν»**: οι Σπαρτιάτες είχαν εμπιστοσύνη μόνο μεταξύ τους και με το **«κρυπτόν»**: ήταν καχύποπτοι με τους ξένους (νόμος ξενηλασίας). Στην Αθήνα οι σχέσεις των πολιτών, όπως τις παρουσιάζει εδώ ο Περικλής, ήταν άψογες. Δε δημιουργούνταν αντιπαραθέσεις και παρεξηγήσεις σε βίαιο τόνο. Οι Αθηναίοι είχαν μεταξύ τους εμπιστοσύνη. Επικρατούσε συνοχή στην πόλη, αληθινή φιλία των πολιτών, λόγω ελευθερίας. Στη Σπάρτη το κράτος παρενέβαινε συνέχεια στη ζωή του πολίτη. Επικρατούσε κλίμα αστυνόμευσης, δυσπιστίας, επιφυλακτικότητας (αρνητικές σχέσεις πολιτών).

Το **«ἀνεπαχθῶς»** μπαίνει κατά τον ίδιο τρόπο με το το **«ἐλευθέρως»** στην αρχή της περιόδου. Ο λόγος είναι ο ίδιος (πρβλ. παραπάνω).

Οι Αθηναίοι είχαν εσωτερικό σεβασμό. Άρα, δε χρειάζονταν τους νόμους, για να τους περιορίζουν, αφού από μόνοι τους έκαναν το καλό. Στη Σπάρτη, οι νόμοι ήταν απαραίτητοι. Οι Σπαρτιάτες δεν παρανομούν μεν, αλλά το κάνουν από φόβο για τους νόμους, όχι από προσωπική επιλογή και σεβασμό. Ας μην ξεχνούμε ότι οι νόμοι στη Σπάρτη ήταν πολύ αυστηροί.

Στο τέλος προβάλλονται οι ηθικοί κανόνες. Η παραβίασή τους συνεπάγεται κοινωνική κατακραυγή και ντροπή για τον παραβάτη. Οι

Αλεξανδρος Γ. Δεδεμανωλάκης

Αθηναίοι υπακούουν πρώτα στους κανόνες ζωής (άγραφους νόμους), δηλαδή στους κανόνες συνείδησης* και κατόπιν φυσικά και στο γραπτό δίκαιο.

ΕΡΩΤΗΣΗ 1η:

Πώς παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά της Αθηναϊκής Πολιτείας και των ίδιων των Αθηναίων στο κεφάλαιο 37 και ποια είναι αυτά;

Το κεφάλαιο 37 του Επιταφίου λόγου αποτελεί μια σύντομη, αλλά εξαιρετικά περιεκτική σκιαγράφηση της αθηναϊκής πολιτείας, καθώς και μια σαφής παρουσίαση των διαπροσωπικών σχέσεων των Αθηναίων, συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεών τους με την εξουσία. Ο ρήτορας λοιπόν με απαράμιλλη τέχνη πλάθει ένα εγκώμιο για την πόλη του, αντιπαραβάλλοντας έμμεσα το μεγαλείο της και την ιδεαλιστική οργάνωσή της με την αντίστοιχη πολιτειακή και κοινωνική δομή της Σπάρτης. Η σύγκριση αυτή δε γίνεται φανερά, αφού το όνομα της Σπάρτης δεν αναφέρεται καθόλου, είναι όμως βέβαιη η πρόθεση του εκφωνητή ν' αποδείξει την ανωτερότητα της Αθήνας απέναντι στο μεγαλύτερο ανταγωνιστή της. Το περιεχόμενο της ενότητας 37, που είναι ξένο προς το τυπικό των επιταφίων λόγων, να τιμούν τους νεκρούς εξιστορώντας πολεμικά κατορθώματα, πιστοποιεί το χαρακτηρισμό ότι ο εν λόγω επιτάφιος δεν είναι ουσιαστικά έπαινος μόνο των νεκρών, αλλά κυρίως επίμονη προσπάθεια να παρουσιαστεί η Αθήνα ως η ανώτερη δύναμη από κάθε άλλη πόλη – κράτος στην Ελλάδα. Αυτή είναι και η βαθιά πεποίθηση του ρήτορα, ο οποίος εκθέτει τις σκέψεις του με ύφος λιτό και σύντομο, χωρίς εκφραστικές πρωτοτυπίες. Τα λόγια του πάντως κρύβουν έναν τόνο ενθουσιασμού και υπερηφάνειας. Ωστόσο, απ' όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, η κατάσταση στην πόλη της Αθήνας την εποχή εκείνη (περίοδος διακυβέρνησης του Περικλή) δεν ήταν και τόσο ιδανική, όπως εδώ παρουσιάζεται. Είχε ασφαλώς η κοινωνική – πολιτική ζωή εξελιχθεί, όμως οι ατέλειες ήταν ολοφάνερες και σοβαρές. Πάντως, ο ρήτορας αποσιωπά τις ατέλειες και αφοσιώνεται μόνο στα θετικά στοιχεία της αθηναϊκής πολιτείας. Είναι σίγουρο ότι επιδιώκει να παρουσιάσει την κατάσταση της πόλης ιδανική. Αυτή η τάση για εξιδανίκευση είναι ολοφάνερη, αφού γίνεται προσπάθεια η Αθήνα να παρουσιαστεί ως η πόλη της απόλυτης ελευθερίας, ισονομίας και αξιοκρατίας. Άλλες μαρτυρίες που αναφέρονται στην εποχή αυτή καθιστούν εν μέρει τους ισχυρισμούς του ρήτορα ανειλικρινείς, προσαρμοσμένους όμως στα πλαίσια της προσπάθειάς του να εγκωμιάσει την πατρίδα του.

Στην αρχή λοιπόν γίνεται αναφορά στο άμεσο δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας. Ο ομιλητής παρουσιάζει αυτό το πολιτειακό σύστημα ως το ιδανικότερο και τονίζει ότι αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση και στους

---

* Οι ηθικοί κανόνες πρωτοεμφανίστηκαν ως νόμοι του Χείρωνα, του δασκάλου του Αχιλλέα. Δίδασκαν: **α.** σεβασμό προς το Δία, **β.** τους γονείς, **γ.** τους ξένους.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδράκης

άλλους Έλληνες. Επιπλέον, θεωρεί τη δημοκρατία αποκλειστικό επίτευγμα των Αθηναίων, που φέρει την προσωπική τους σφραγίδα. Άρα, οι Αθηναίοι είναι οι γνήσιοι αρχιτέκτονες εκείνου του πολιτεύματος, που σέβεται την προσωπικότητα του πολίτη, του αναγνωρίζει ελευθερίες και λειτουργεί σύμφωνα με τη βούληση της πλειοψηφίας του λαού. Εδώ έμμεσα υπονοείται και η πρώτη διαφορά με τη Σπάρτη. Οι Σπαρτιάτες δεν ήταν οι πρωτεργάτες της πολιτειακής τους οργάνωσης, αλλά υιοθέτησαν στοιχεία από τους Κρήτες και κυρίως από τους Αιγυπτίους. Το πολίτευμά τους δεν ήταν καν δημοκρατικό. Κυβερνούσε μια τάξη επιφανών πολιτών, που διέθεταν και αριστοκρατική καταγωγή και οικονομική ευρωστία. Άρα, στο πολίτευμα τουλάχιστον, η Σπάρτη υστερούσε έναντι της Αθήνας κι ας ονόμαζε τη δημοκρατία της δεύτερης οχλοκρατία.

Συνεχίζοντας, ο ρήτορας παρουσιάζει τα στοιχεία εκείνα που διαρθρώνουν την αθηναϊκή δημοκρατία. Πρόκειται για τρεις από τις βασικές της προϋποθέσεις. Στο κείμενο ξεκάθαρα αναφέρονται η ισονομία και αξιοκρατία, όμως εννοείται και η ισηγορία, που είναι προϋπόθεση της ισονομίας. Οι πολίτες έχουν δηλαδή το δικαίωμα να εκφράζουν τις απόψεις τους στα δικαστήρια ελεύθερα, αντιμετωπίζονται ως όμοιοι – ίσοι απέναντι στο νόμο και διορίζονται στα διάφορα αξιώματα ανάλογα με τις ικανότητές τους. Το τιμοκρατικό σύστημα όμως της Αθήνας, η θέση της γυναίκας και η πολιτική περιφρόνηση των μετοίκων, μας κάνουν να στεκόμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στους παραπάνω ισχυρισμούς του ρήτορα.

Κατόπιν, γίνεται λόγος για τα χαρακτηριστικά της αθηναϊκής ζωής. Αυτήν τη διέπει αμέριστη ελευθερία, ενώ επικρατεί κλίμα εμπιστοσύνης, συνεργασίας και ομόνοιας, το οποίο αφορά τόσο τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους, όσο και τις σχέσεις πολιτών και εξουσίας. Ο κρατικός μηχανισμός στην Αθήνα δεν παρενέβαινε δραστικά και πιεστικά στη ζωή των ανθρώπων, όπως για παράδειγμα συνέβαινε στη Σπάρτη. Αλλά και στις διαπροσωπικές τους επαφές οι Αθηναίοι ήταν άψογοι. Δε δημιουργούσαν προστριβές και παρεξηγήσεις. Έτσι επικρατούσε κοινωνική συνοχή και αληθινή φιλία μεταξύ των πολιτών. Εδώ ο ρήτορας υπαινίσσεται και πάλι τη Σπάρτη, στην οποία οι άνθρωποι ζούσαν κάτω από ένα καθεστώς αστυνόμευσης και δημιουργούνταν αισθήματα αβεβαιότητας, δυσπιστίας και επιφυλακτικότητας. Αλλά και σε σχέση με τις άλλες πόλεις, η Σπάρτη ήθελε να είναι απομονωμένη, θεσπίζοντας μάλιστα το γνωστό νόμο της ξενηλασίας.

Τελικά ο εκφωνητής, ολοκληρώνοντας την αναφορά του στο μεγαλείο της Αθήνας, σημειώνει τη βαθιά προσήλωση των Αθηναίων στο γραπτό και στο εθιμικό δίκαιο. Τονίζει ότι οι Αθηναίοι τηρούν πρώτα τους κανόνες συνειδήσεως, που είναι νόμοι ζωής και κατόπιν δείχνουν αναμφισβήτητα σεβασμό και στο θεσμοθετημένο κώδικα συμπεριφοράς. Το ίδιο έκαναν φυσικά και οι Σπαρτιάτες, που κρύβονται πίσω κι απ' αυτήν την παρατήρηση. Η

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

διαφορά όμως είναι ότι τους Αθηναίους διακρίνει εσωτερικός σεβασμός. Δηλαδή τηρούν τους νόμους, επειδή αυτό είναι επιλογή συνειδήσεως και όχι φόβος ποινικής τιμωρίας σε περίπτωση παράβασης. Για τους Αθηναίους λοιπόν οι νόμοι είναι τυπική υπόθεση, αφού εκ φύσεως πράττουν το καλό και το δίκαιο. Δεν έχουν την ανάγκη καταπίεσης και αστυνόμευσης, γιατί η συνείδησή τους είναι ο καλύτερος αστυνόμος των πράξεών τους. Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες από φόβο ευθυγραμμίζονται με τους νόμους, αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά πως η αρετή και η δημιουργικότητά τους έχει ανάγκη τον αυστηρό έλεγχο και τη συνεχή πίεση. Από το δέος αυτό είναι απαλλαγμένοι οι Αθηναίοι. Το μόνο ίσως που φοβούνται και αυτό είναι προς τιμή τους είναι η κοινωνική κατακραυγή. Γι' αυτό φροντίζουν να είναι σωστοί κι υπάκουοι πολίτες.

ΕΡΩΤΗΣΗ 2η:

«ἀνεπαχθῶς...καὶ τῶν νόμων»: να σχολιάσετε πως παρουσιάζεται η φύση της ζωής του Αθηναίου πολίτη σε σχέση με το δημοκρατικό πολίτευμα. (Τι σημαίνει αυτό για το ίδιο το πολίτευμα;)

Η απάντηση πρέπει να παρουσιάζει την ύπαρξη ελευθερίας στην αρχαία Αθήνα, που κατοχυρώνεται με τη δημοκρατία. Επίσης, επιβάλλεται να τονιστεί η πειθαρχία του Αθηναίου σε νόμους και άρχοντες, κυρίως **από εσωτερικό σεβασμό** (η υπακοή δηλαδή είναι επιταγή συνειδήσεως κι όχι φόβου). ΠΡΟΣΟΧΗ: για το δημοκρατικό πολίτευμα η ελευθερία σημαίνει ότι υπάρχει το δικαίωμα του «ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι». Ο κάθε πολίτης δηλαδή μπορεί να διεκδικήσει οποιοδήποτε αξίωμα. Αν μάλιστα το κερδίσει, τελικά θα χαίρει και της υπακοής και της εμπιστοσύνης των συμπολιτών του.

Κεφάλαιο 38
Η ευχαρίστηση από τα πνευματικά και υλικά αγαθά

Το κεφάλαιο 38 αποτελεί ένα σύντομο και ευχάριστο διάλειμμα για τον ακροατή ή τον αναγνώστη. Πριν ο ρήτορας λοιπόν περάσει στις πολεμικές επιχειρήσεις και στη συγκριτική παρουσίαση Αθήνας – Σπάρτης και αφού έχει παρουσιάσει το δημοκρατικό πολίτευμα και τον τρόπο ζωής των Αθηναίων, τοποθετεί ανάμεσα το κεφάλαιο 38, ως ένα ευχάριστο άκουσμα, ένα μικρό «ἥδυσμα» για το λόγο του. Άρα η ύπαρξη του κεφαλαίου 38 δεν είναι τυχαία. Θα λέγαμε ότι παίζει το ρόλο της γέφυρας, ώστε ο ρήτορας να προχωρήσει από το πολίτευμα σε άλλες αρετές των Αθηναίων. Στη μεταβατική αυτή παράγραφο λοιπόν περιγράφεται η ευχαρίστηση από τα πνευματικά κι υλικά αγαθά, που απολαμβάνουν οι πολίτες.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

- **«ἀγῶσι...νομίζοντες»:**

Χαρακτηριστικό του αθηναϊκού τρόπου ζωής ήταν η τέλεση εορτών και θυσιών. Οι πολιτιστικές λοιπόν εκδηλώσεις αποτελούσαν απαραίτητο συστατικό της οργάνωσης της αθηναϊκής πολιτείας. Συνεπώς, στην Αθήνα υπήρχε μεγάλη πνευματική καλλιέργεια και πολιτιστική ανάπτυξη, πράγμα που και ευχαριστούσε και ωφελούσε τους κατοίκους της. Η αναφορά του ρήτορα σε αγώνες και θυσίες δεν πρέπει πάντως να έχει θρησκευτικό χαρακτήρα. Και αυτό γιατί, αφού κατά πάσα πιθανότητα συγγραφέας του λόγου είναι ο Θουκυδίδης, ο ίδιος αμφισβητεί το θείο, ως μαθητής των Σοφιστών. Θεωρήθηκε μάλιστα ο άθεος της εποχής του και ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του ορθολογισμού*. Τελικά, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις, οι οποίες είναι μάλιστα σε διάρκεια ετήσιες, μαρτυρούν για την Αθήνα μεγάλη οικονομική ευρωστία, δύναμη και αίγλη.

- **«ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν»:**

Τα σπίτια των Αθηναίων στον 5ο αιώνα δεν ήταν πολυτελή ούτε εξαιρετικά στολισμένα. Αντίθετα, περιείχαν μόνο τα απαραίτητα και γενικά ήταν απλά, πλίθινα οικοδομήματα. Πάντως, η κατασκευή των οικιών ήταν τέτοια, ώστε να διευκολύνεται πολύ ο Αθηναίος στις καθημερινές του δραστηριότητες. Μονοκατοικίες στην Αθήνα υπήρχαν, αλλά ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Τα οικοδομήματα έφταναν ως και τους τρεις ορόφους (κάτι ανάλογο με τις σημερινές πολυκατοικίες – διαμερίσματα).

Όπως παρατηρούμε, ο Περικλής στο σημείο αυτό του λόγου του κάνει αναφορά μόνο στα ιδιωτικά οικοδομήματα, ενώ αποσιωπά κάθε αναφορά στα δημόσια. Αυτό εξηγείται ως εξής:

α. Πιθανόν να υπήρχε αναφορά στα δημόσια οικοδομήματα. Το κείμενο όμως βρέθηκε σε αρκετά σημεία αλλοιωμένο. Ίσως λοιπόν αλλοίωση να υπάρχει και στο εν λόγω σημείο, οπότε το χωρίο για τα δημόσια οικοδομήματα να έχει χαθεί.

β. Ίσως μάλιστα ο Περικλής σκόπιμα να αφήνει ασχολίαστο το ζήτημα των δημοσίων κτισμάτων. Και αυτό γιατί πολλοί σύμμαχοι της Αθήνας και πολιτικοί του αντίπαλοι τον κατηγορούσαν ότι είχε διασπαθίσει τα χρήματα του συμμαχικού ταμείου, για να κτίσει δημόσια οικοδομήματα στην πόλη. Συνεπώς, δε συνέφερε στον ίδιο να αναφερθεί σ' αυτά, αφού το λόγο του παρακολουθούσαν τόσο οι αντίπαλοί του, όσο και απεσταλμένοι από ξένες πόλεις.

- **«ἐπεσέρχεται...ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα»:**

Ο ρήτορας δηλώνει ότι στην Αθήνα εισάγεται από όλο τον κόσμο κάθε είδους αγαθό.

*** Ο βιογράφος του Θουκυδίδη, ο Μαρκελλίνος, αποκαλεί τον ικανότατο ιστορικό «ελαφρά άθεο» («ἄθεος ἠρέμα», βλ. Μαρκελλίνος: *«Βίος Θουκυδίδη»*, 22).**

Ο ισχυρισμός αυτός εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι έρχεται σε αντίθεση με την αυτάρκεια των Αθηναίων, που με τόση έμφαση είχε τονίσει πριν ο ομιλητής στο κεφάλαιο 36: «καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην». Όμως δεν είναι ακριβώς έτσι. Η Αθήνα είχε όντως αυτάρκεια. Ο όρος όμως αναφέρεται στα βασικά αγαθά διαβίωσης, δηλαδή στο λάδι και το σιτάρι, τα οποία η πόλη διέθετε άφθονα και δεν είχε ανάγκη εισαγωγών. Εδώ με το «πάντα» ο ρήτορας εννοεί αγαθά δευτερευούσης σημασίας, δηλαδή είδη πολυτελείας, τα οποία φυσικά η Αθήνα δεν μπορούσε να τα παράγει όλα. Γι' αυτό και πραγματοποιούσε εισαγωγές, μόνο όμως γι' αυτά τα προϊόντα. Άρα, ο ισχυρισμός του ρήτορα για αυτάρκεια είναι απόλυτα αληθής και ακριβής, αρκεί να προσδιοριστεί το περιεχόμενο του όρου «αυτάρκεια».

- **«καὶ ξυμβαίνει...ἀνθρώπων»:**

  Στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. υπήρχε ισοζύγιο εισαγωγών και εξαγωγών. Ταυτόχρονη, δηλαδή, ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου με τη διαδικασία εισαγωγής προϊόντων. Συνεπώς, όλα αυτά οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο οικονομικός πλούτος της πόλης ήταν τεράστιος και επικρατούσε το εμπόριο στην οικονομική ζωή. Επίσης, αφού οι εξαγωγές ήταν τόσες πολλές, έφερναν στα ταμεία πολλά χρήματα, με τα οποία οι Αθηναίοι έκαναν εισαγωγές ποικίλων αγαθών από άλλες πόλεις.

- **ΓΕΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ:**

  Στην **Αθήνα** ήταν έντονο **το στοιχείο της τρυφής**. Η εντρύφηση (=καλοπέραση) των Αθηναίων πολιτών πραγματοποιείται με την ικανοποίηση και την κάλυψη των υλικών τους αναγκών, αλλά και με τις πολιτιστικές δραστηριότητες.

Κεφάλαιο 39

Υπεροχή των Αθηναίων απέναντι στους Λακεδαιμόνιους στα πολεμικά

Στο κεφάλαιο 39 αρχίζει ο ρήτορας τη φανερή αντιπαράθεση Αθήνας – Σπάρτης. Για πρώτη φορά εξάλλου αναφέρεται το όνομα των Σπαρτιατών «οὔτε γάρ Λακεδαιμόνιοι...». Η σύγκριση των δύο αντιμαχόμενων πόλεων είναι πια ανοιχτή – άμεση και όχι κρυφή – έμμεση, όπως στο κεφάλαιο 37, όπου η Σπάρτη υπονοείται σε κάθε παρατήρηση του ομιλητή. Η σύγκριση των δύο πόλεων στο κεφάλαιο 39 κινείται στο πολεμικό επίπεδο.

- **«διαφέρομεν»:** δηλαδή διαφέρει η Αθήνα από τη Σπάρτη. Είναι μια προεξαλγγελτική φράση. Μας προετοιμάζει αμέσως για το τι πρόκειται να ακολουθήσει (σύγκριση Αθήνας – Σπάρτης). Και στο κεφάλαιο 39 η σύγκριση ξεκινά με έμμεσο – πλάγιο τρόπο, κατόπιν γίνεται φανερή και άμεση.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

- **«ξενηλασίαις»:** πρώτη έμμεση αντιπαράθεση Αθήνας – Σπάρτης **(ξενηλασία)**. Η ξενηλασία ήταν βασικό στοιχείο της σπαρτιατικής νομοθεσίας. Σύμφωνα μ' αυτήν απαγορευόταν η αθρόα εισροή ξένων στη Σπάρτη, καθώς και η εκτενής επίσκεψη Σπαρτιατών σε ξένες πόλεις. Οι Σπαρτιάτες πίστευαν ότι μ' αυτόν τον τρόπο διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους, παρέμεναν αμιγείς και γενικά η πολιτεία τους λειτουργούσε ομαλά χωρίς εξωτερικές παρεκβάσεις. Στην πραγματικότητα οι Σπαρτιάτες ένιωθαν ανασφάλεια.

  Αντίθετα, οι Αθηναίοι δεν εμπόδιζαν κανέναν άνθρωπο να μπει στην πόλη ή να βγει απ' αυτήν. Ήταν πάντα δεκτικοί και καλοπροαίρετοι. Είχαν τις «πόρτες» της πόλης πάντα ανοιχτές για τον οποιοδήποτε. Δεν έλεγχαν το σκοπό της επίσκεψής του, ούτε τον κατασκόπευαν. Η Αθήνα λοιπόν ένιωθε ασφαλής και σίγουρη. Είχε την αίσθηση της υπεροχής απέναντι στις άλλες πόλεις, γι' αυτό και δε φοβόταν κανένα επισκέπτη. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο ρήτορας ότι οι Αθηναίοι δεν έκρυβαν τίποτα, δεν είχαν κρυφή ζωή (πολεμική – πολιτική). Άφηναν ακόμη και τους αντιπάλους τους να μπαίνουν στην πόλη. Ο φόβος ήταν συναίσθημα ξένο για τους Αθηναίους, το ίδιο και η ανασφάλεια. Τη θέση τους είχε πάρει η σιγουριά.

- **«παρασκευαῖς»:** ο ρήτορας αναφέρεται στην πολεμική οργάνωση της Σπάρτης.

- **«ἀπάταις»:** ήταν μία από τις πολεμικές μεθόδους των Σπαρτιατών («απάτες»). Ήταν κάποια πολεμικά τους τεχνάσματα για την αντιμετώπιση των εχθρών. Η πιο συνηθισμένη «απάτη» ήταν η **«κρυπτεία»**, δηλαδή η μέθοδος της ενέδρας*.

  Δεύτερη έμμεση αντιπαράθεση Αθήνας – Σπάρτης: Οι Αθηναίοι πολεμούσαν ανοιχτά κι όχι με πλάγιο – ύπουλο τρόπο. Προτιμούσαν την «κατά μέτωπο» επίθεση στη μάχη.

- **«ἐν ταῖς παιδείαις»:** μετάβαση στο εκπαιδευτικό – παιδαγωγικό σύστημα Αθήνας – Σπάρτης (έμμεση σύγκριση). Οι Σπαρτιάτες, αντίθετα με την ανθρώπινη φύση, πιέζονταν από μικρή ηλικία. Γίνονταν ανδρείοι, αλλά με επίμονη άσκηση. Ύστερα δηλαδή από χρονοβόρα διαδικασία. Αντίθετα, οι Αθηναίοι ζουν με όλες τις ανέσεις και διακρίνονται το ίδιο για τη γενναιότητα και την αντοχή τους. Η ανδρεία δηλαδή για τους Σπαρτιάτες ήταν **επίκτητη**. Η ανδρεία των Αθηναίων όμως ήταν **έμφυτη**.

---

* **Η «κρυπτεία» σήμαινε το τέλος της πολεμικής εκπαίδευσης των νεαρών Σπαρτιατών και την ενηλικίωσή τους. Κατά τη διάρκεια των «κρυπτειών», που γίνονταν πάντα τη νύχτα, οι νεαροί εκπαιδευόμενοι σκότωναν τους πιο επικίνδυνους είλωτες κι εντάσσονταν πια στη χορεία των ενηλίκων πολεμιστών της Σπάρτης.**

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Οι Σπαρτιάτες καλλιεργούσαν μόνο την πολεμική τέχνη. Ασκούνταν μέχρι και οι γυναίκες στη Σπάρτη, ώστε να γεννήσουν άξιους πολεμιστές. Δεν υπήρχε σ' αυτούς πνευματική – πολιτιστική ανάπτυξη. Υπήρχε συνεχής πολεμική προετοιμασία για τους εξής λόγους: **α.** **<u>είλωτες:</u>** ντόπιοι πληθυσμοί, που υποδουλώθηκαν από τους Δωριείς. Αυτοί εξεγείρονταν και έπρεπε ο σπαρτιατικός στρατός συνεχώς να καταπνίγει αυτές τις εξεγέρσεις. Τους είχαν απομονώσει έξω από την πόλη, για να μπορούν να τους ελέγχουν. **β.** **<u>λόγοι φυλετικοί:</u>** οι Σπαρτιάτες ως Δωριείς είχαν από τη φύση τους πολεμικές καταβολές.

- **«ἀνειμένως διαιτώμενοι»:** γίνεται λόγος για «<u>ανειμένη δίαιτα</u>» (=άνετη ζωή). Οι Σπαρτιάτες θεωρούσαν ότι <u>η τρυφή</u> (=καλοπέραση) υπονομεύει την πολεμική και πολιτική αρετή. Οι Αθηναίοι πίστευαν το αντίθετο: η ξεκούραση της ψυχής και του σώματος βοηθά τον άνθρωπο στις πολεμικές – πολιτικές απαιτήσεις.

- **«τεκμήριον...ἐν ἄλλοις»:** στο δεύτερο αυτό τμήμα του κεφαλαίου 39 ο ρήτορας παρουσιάζει τα επιχειρήματα εκείνα, που κατά την άποψή του δικαιολογούν και ενισχύουν τις προηγούμενες τοποθετήσεις του, σχετικά με την υπεροχή της Αθήνας απέναντι στη Σπάρτη στα πολεμικά και εκπαιδευτικά πράγματα. <u>Η σύγκριση</u> των δύο πόλεων γίνεται πια <u>άμεση – φανερή</u>, αφού αναφέρεται καθαρά το όνομα των Λακεδαιμονίων («οὔτε γὰρ Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτούς...»).

- **«τήν τε τῶν πέλας...κρατοῦμεν»:** όπως είναι γνωστό, υπάρχουν <u>δύο είδη πολέμων</u>, ως προς τη θέση των αντιπάλων: **α)** <u>οι αμυντικοί</u> και **β)** <u>οι επιθετικοί</u> πόλεμοι. Εκείνος όμως που χαρακτηρίζεται ως πιο θερμός, γεμάτος πάθος και δύναμη είναι ο αμυντικός πόλεμος. Άλλωστε η αγωνιστικότητα, η γενναιότητα και η ορμητική παρόρμηση δικαιολογείται, αφού οι αμυνόμενοι αγωνίζονται «περὶ τῶν οἰκείων», δηλ. «περὶ βωμῶν καὶ ἑστιῶν». Με λίγα λόγια προσπαθούν να διαφυλάξουν την ελευθερία τους και την ανεξαρτησία της χώρας τους. Ιδιαίτερα οι αρχαίοι αμύνονταν, εκτός για τις περιουσίες τους, και για τους τάφους των νεκρών. Ο ρήτορας με έντονο ύφος σκιαγραφεί την ανδρεία – παρρησία των Αθηναίων. <u>Τους παρουσιάζει να αγωνίζονται ως επιτιθέμενοι με περισσότερο πάθος απ' τους αμυνόμενους</u>. Συνεπώς, οι Αθηναίοι μπορούν και ξεπερνούν σε φρόνημα και πολεμική ορμή κάθε αμυνόμενο, δημιουργούν πολεμική ένταση, έτσι επιβάλλουν το ρυθμό τους και τελικά κερδίζουν στις πολεμικές συγκρούσεις.

☆ Οι τοποθετήσεις αυτές του ρήτορα είναι όντως υπερβολικές, αφού γνωρίζουμε ότι η Αθήνα είχε αρκετές και σοβαρές πολεμικές αποτυχίες, ήδη από το 1ο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.). Την υπερβολή

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

αντιλαμβάνεται και ο ίδιος ο ρήτορας. Βάζει λοιπόν τη λέξη «τὰ πλείω» (=τις περισσότερες φορές), προσπαθώντας να μετριάσει την υπερβολή του, να δώσει στο λόγο του ένα εύκαμπτο ύφος και να μην προβεί σε απολυτότητες.

- «διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ»: έμμεση αναφορά στην <u>ιμπεριαλιστική πολιτική</u> των Αθηναίων. Η αναφορά στο ναυτικό δεν είναι τυχαία. Ο Περικλής έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον και φροντισε <u>το ναυτικό</u>. <u>Πίστευε ότι ήταν το μέσο διατήρησης της αθηναϊκής δύναμης</u>, η οποία είχε οικοδομηθεί με την α΄ αθηναϊκή συμμαχία.

- «καίτοι…κινδυνεύειν»: οι Αθηναίοι χωρίς να είναι σε διαρκή πολεμική ετοιμότητα, χωρίς να είναι επαγγελματίες στρατιώτες, όπως οι Σπαρτιάτες, μπορούσαν να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους. <u>Τους Αθηναίους χαρακτήριζε η «ανειμένη δίαιτα»</u>. Όμως αυτό δεν ερχόταν σε αντίθεση με το θάρρος και την τόλμη. Η άνετη ζωή δεν ήταν ανασταλτικός παράγοντας πολεμικών επιτυχιών. Αντίθετα, αποτελούσε μοχλό για την επίτευξή τους. Έτσι, <u>οι Αθηναίοι ζούσαν άνετα, όμως στις κρίσιμες ώρες έδειχναν αυστηρή πειθαρχία και ετοιμότητα</u>.

- «περιγίγνεται…φαίνεσθαι»: οι Αθηναίοι παρουσιάζονται <u>συνετοί</u> στην πολεμική τους τακτική. Έκαναν οικονομία δυνάμεων. Αντιμετώπιζαν τους κινδύνους στην ώρα τους. Δεν πάσχιζαν άδικα για μελλοντικά ζητήματα, όσον αφορά τον πόλεμο. <u>Με λίγα λόγια δε θυσίαζαν ένα βέβαιο – σίγουρο παρόν, για ένα αβέβαιο μέλλον</u>.

✯ <u>Το αντιφατικό εγκώμιο</u> της Αθήνας στο κεφάλαιο 39 εξηγείται με δύο τρόπους:

α. μέσα στο πλαίσιο γενικά του λόγου, ο οποίος είναι ένα αθηναϊκό εγκώμιο.

β. λόγω του αντιπολεμικού κλίματος που δημιουργήθηκε στην Αθήνα, εξαιτίας των αποτυχιών της κατά το 1^{ο} έτος του πολέμου (431 π.Χ.). Ο Περικλής προσπαθεί να αναπτερώσει το ηθικό των συμπολιτών του.

<u>ΠΡΟΣΟΧΗ:</u> με το κεφάλαιο 39 ο ρήτορας επιδιώκει τρία (3) πράγματα:

α. να παρουσιάσει τις διαφορές Αθήνας – Σπάρτης στον πολεμικό και εκπαιδευτικό τομέα.

β. να υψώσει το ηθικό των Αθηναίων.

γ. να εγκωμιάσει το ιδανικό σύστημα ζωής των Αθηναίων (ανειμένη δίαιτα = άνετη ζωή).

<u>Συγκεντρωτικά:</u>

<u>Κεφάλαιο 39: Διαφορές Αθήνας – Σπάρτης</u>

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Στρατιωτικός τομέας:

Αθήνα	Σπάρτη
1. «ανοιχτή» στους ξένους.	«κλειστή» στους ξένους.
2. δεν κρύβει καμιά πολεμική εφεύρεση.	φοβάται μήπως οι ξένοι μάθουν κάτι απ' την πολεμική τέχνη.
3. στηρίζεται στην ευψυχία των πολεμιστών της.	στηρίζεται στις πολεμικές προετοιμασίες και στις «απάτες».
4. συνηθίζει τους νέους στις καθημερινές απολαύσεις.	καταπιέζει τους νέους.
5. δημιουργεί πολίτες τολμηρούς, χωρίς να τους εξαντλεί για μελλοντικούς κινδύνους.	δημιουργεί επαγγελματίες στρατιώτες και τους σκληραγωγεί για τους μελλοντικούς κινδύνους.
6. εκστρατεύει χωρίς τους συμμάχους της και νικάει αυτούς που πολεμούν «ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἑστιῶν».	εκστρατεύει μαζί με όλους της τους συμμάχους.
7. έχει εμπιστοσύνη στην έμφυτη τόλμη των πολιτών της.	έχει εμπιστοσύνη στην επίκτητη τόλμη των πολιτών της.
8. συνδυάζει την τόλμη με τις ανέσεις.	συνδυάζει την τόλμη με τη σκληραγωγία.

Παιδαγωγικός τομέας:

Αθήνα	Σπάρτη
1. επιτρέπει στους πολίτες να ζουν άνετα, χωρίς να χάνουν την ανδρεία τους.	δημιουργεί πολίτες ανδρείους με σκληρή αγωγή απ' την παιδική ηλικία.
2. αφήνει στους πολίτες της να απολαμβάνουν τα υλικά και τα πνευματικά αγαθά στην ειρηνική περίοδο.	επιβάλλει στους πολίτες της τη στέρηση των αγαθών στην ειρηνική περίοδο, για να μην χάνουν την ανδρεία τους.
3. μεγαλώνει τους πολίτες με απόλυτη ελευθερία.	μεγαλώνει τους νέους με στρατιωτική πειθαρχία.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Κεφάλαιο 40
Συνδυασμός θεωρίας – πράξης και κοινωνική αρετή

Στο κεφάλαιο 40 ο ρήτορας αναφέρεται στην καλλιέργεια των «καλών τεχνών» και στην αξία της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

- **«φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας»:** οι Αθηναίοι αγαπούσαν τις λεγόμενες «καλές τέχνες» (αρχιτεκτονική, γλυπτική, αγγειοπλαστική). Αγαπούσαν το όμορφο και το καλό. Ο Περικλής τονίζει ότι οι Αθηναίοι ήταν σε θέση με φτηνά – ευτελή υλικά (πυλό, μάρμαρο) σχετικά, να μεγαλουργήσουν, να κάνουν αριστουργήματα. Θυμίζουμε τα αρχιτεκτονικά θαύματα της Ακρόπολης και τους μελανόμορφους και ερυθρόμορφους αμφορείς. Παρουσιάζουν μέσα από τα έργα τους την ιδέα της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Λόγω του κοινωνικού πλαισίου που ζούσαν είχαν αναπτυχθεί πνευματικά.

- **«καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»:** η καλλιέργεια του πνεύματος δεν εμπόδιζε τους Αθηναίους να είναι ανδρείοι. Παρουσιάζονται να έχουν πετύχει μια σύζευξη καλλιτεχνικών επιδόσεων με τις πολεμικές επιχειρήσεις. Κατάφεραν να «παντρέψουν» τη σμίλη με το ξίφος. Δύο πράγματα που οι Αθηναίοι μπόρεσαν να τα συμπορεύσουν αρμονικά.

  Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες ήταν προσκολλημένοι στις πολεμικές επιχειρήσεις. Δεν είχαν καταφέρει το «πάντρεμα» πνεύματος και ανδρείας. Φοβούνταν ότι κάποιες ενδεχόμενες καλλιτεχνικές τους επιδόσεις, θα μειώσουν την πολεμική και πολιτική τους αρετή. Οι Σπαρτιάτες δηλαδή λειτουργούσαν μονόπλευρα. Δεν έβλεπαν τα πράγματα σφαιρικά. Αντίκριζαν τα πάντα μέσα από το πρίσμα του πολέμου.

  Οι Αθηναίοι είχαν κατά νου στη ζωή τους να εφαρμόζουν τη λεγόμενη **«αττική σύνθεση»**. Από τους Ίωνες κληρονόμησαν την αγάπη για το ωραίο, τη διάθεση για δημιουργία – θεωρητική έρευνα και όχι τη μαλθακότητα και τη χλιδή. Από τους Δωριείς κράτησαν την απλότητα, τον ανδρισμό και απέβαλαν τη χοντροκοπιά και την πνευματική στενότητα. Η σύζευξη των παραπάνω στοιχείων δημιούργησε για τους Αθηναίους έναν εκρηκτικό συνδυασμό, ο οποίος θα λέγαμε ολοκλήρωσε την προσωπικότητα του κάθε Αθηναίου πολίτη και τον κατέστησε ξεχωριστό ανάμεσα στους υπόλοιπους Έλληνες της εποχής του.

- **«πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα»:** οι Αθηναίοι ήταν αναμφισβήτητα πλούσιοι. Χρησιμοποιούσαν όμως τον πλούτο τους για κοινωφελή έργα και όχι ως μέσο αλαζονείας. Ίσως εδώ γίνεται έμμεση αναφορά στα έργα των Αθηναίων από τα χρήματα της αθηναϊκής συμμαχίας. Πάντως, αν υπάρχουν οικονομικοί πόροι, υπάρχει η δυνατότητα δημιουργίας.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

Η αποτελεσματικότητα όμως και η αξία της δημιουργίας έγκειται αποκλειστικά στον άνθρωπο.

- **«καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον»:** γίνεται ένας διαχωρισμός μεταξύ της εκούσιας και ακούσιας φτώχειας. Η ακούσια φτώχεια δεν είναι κατακριτέα. Η φτώχεια άλλωστε χαρακτηρίζει έντιμα άτομα (Σωκράτης, Αριστείδης, Φωκίωνας). Η φτώχεια δεν είναι εμπόδιο στις αρετές. Ο φτωχός μπορεί να είναι ενάρετος και να προσπαθεί να ξεφύγει απ΄ τη φτώχεια του με τη δουλειά και την προσπάθεια. Έτσι θα καταφέρει ν΄ ανέβει κοινωνικά και οικονομικά και να προωθήσει την προσωπική του ανάδειξη και δημιουργία.

  Η εκούσια φτώχεια αντίθετα είναι ντροπή. Δε γίνεται προσπάθεια για βελτίωση. Ο άνθρωπος αποβλέπει στον οίκτο των άλλων, στην επαιτεία. Καλλιεργεί πνεύμα στασιμότητας και αδράνειας.

  Οι Αθηναίοι αγαπούσαν την εργασία, ήδη από το 540 π.Χ. (νομοθεσία του Σόλωνα). Πριν το 540 π.Χ. βέβαια, οι αριστοκράτες, γνήσιοι Αθηναίοι, θεωρούσαν το να εργάζονται κάτι το υποτιμητικό. Δεν ήθελαν να «λερώνουν» τα χέρια τους. Ωστόσο, βαθμιαία αγάπησαν και εκτίμησαν την εργασία.

  Οι Σπαρτιάτες αντίθετα δεν αγαπούσαν την εργασία. Είχαν τους **είλωτες** για τις απαραίτητες εργασίες. Ασχολούνταν μόνο με την πολεμική τέχνη. Δεν ήθελαν να πλουτίσουν μέσω της εργασίας, γιατί νόμιζαν ότι θα γίνουν μαλθακοί.

- **«ἔνι τε τοῖς αὐτοῖς...γνῶναι» – πολιτική συνείδηση – ενημέρωση:** η αναφορά γίνεται φυσικά για τη δημοκρατική Αθήνα του Περικλή. Η δημοκρατία θέλει πολιτικοποιημένα άτομα, όσο κανένα άλλο πολίτευμα. Τα πολιτικά αδιάφορα άτομα καλλιεργούν τη στασιμότητα και την απάθεια – αδράνεια. Άτομα αδιάφορα ναρκοθετούν τα θεμέλια της κοινωνίας. Δίνουν την ευκαιρία σε καιροσκόπους και δημαγωγούς να πάρουν την εξουσία. Καλλιεργείται κλίμα εφησυχασμού. Τα πολιτικά αδιάφορα άτομα απομακρύνονται από τους αγώνες και τους οραματισμούς του λαού τους. Απειλείται η κοινωνική γαλήνη.

- **Ο Πλούταρχος** αναφέρει ότι ο Σόλωνας θέσπισε νόμο στην Αθήνα, σύμφωνα με τον οποίο έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα, όποιος σε εμφύλια διαμάχη στην πόλη έμενε ουδέτερος. Είχε την υποχρέωση να στηρίζει κάποια παράταξη.

- **«καὶ οἱ αὐτοί...ὀρθῶς»:** γίνεται αναφορά στα δύο σημαντικά όργανα εξουσίας στην Αθήνα: **α. Εκκλησία του δήμου και β. Βουλή των 500**. Ο λαός έπαιρνε κατά πλειοψηφία τις αποφάσεις.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

- **«ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι...ἐλθεῖν»:** τα λόγια και τα έργα είναι ισάξια*,

---

* **Την άρση της αντίθεσης λόγων και έργων, καθώς και τη στενή σχέση τους ως προς την ποιότητα του κάθε ανθρώπου, τονίζει και ο Όμηρος αναφέροντας στο Ι (443) της Ιλιάδας: ο ιδανικός άνδρας είναι «ὁ μύθων τε ῥητὴρ καὶ ἔργων πρηκτήρ» (= ρήτορας και, συγχρόνως, άνθρωπος της πολεμικής πράξης).**

αλλά όταν συμπορεύονται. Είναι καλό κανείς να κατέχει την τέχνη του λόγου, όμως τα λόγια του επιβάλλεται να είναι ο «προάγγελος» των πράξεών του.

Σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα πρέπει να εκφέρονται όλες οι απόψεις και όλα τα επιχειρήματα και μετά πρέπει η απόφαση να παίρνεται πλειοψηφικά. Στη δημοκρατία υπάρχει πολυφωνία – πλουραλισμός. Είναι δυνατό με το διάλογο να βρεθεί η «χρυσή τομή», για τη λύση ενός προβλήματος. Ο λόγος για τους Αθηναίους ήταν το 1ο στάδιο, το προκαταρκτικό, για μια σωστή ενέργεια – απόφαση.

Η Σπάρτη φυσικά δεν είχε δημοκρατία. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν με διαφορετικό τρόπο και όχι με τις δημοκρατικές διαδικασίες (όπως δηλαδή συνέβαινε στην Αθήνα: **«διὰ βοῆς ἢ διὰ ἀνατάσεως τῶν χειρῶν»**). Δεν υπήρχε διάλογος – αντίλογος. Οι Σπαρτιάτες θεωρούσαν τα λόγια περιττά. Ήταν φειδωλοί στις δηλώσεις τους. Πίστευαν μάλιστα ότι: **«τὸ λακωνίζειν ἐστὶ φιλοσοφεῖν»**.

- **«τοῖς ἄλλοις...ὄκνον φέρει»:** παρουσιάζονται δύο διαφορετικές καταστάσεις. Από τη μια η **άγνοια** και από την άλλη η **γνώση**. Η πρώτη οδηγεί, κατά το ρήτορα, σε αλόγιστο θάρρος, ενώ η δεύτερη σε δισταγμό. Στην περίπτωση της άγνοιας προβαίνουμε σε παρακινδυνευμένες ενέργειες και μπορούμε να οδηγηθούμε σε αρνητικές συνέπειες. Δε γνωρίζουμε καλά τις καταστάσεις και μας κατευθύνει το συναίσθημα σε παράτολμες πράξεις. Αντίθετα, με τη γνώση προσεγγίζουμε τις καταστάσεις. Παίρνουμε κάποιες αποφάσεις, σταθμίζοντας πρώτα τα γεγονότα και τις επικρατούσες συνθήκες. Δείχνουμε **αναβλητικότητα**, για να βρεθεί η σωστή λύση. Δεν ενεργούμε **βιαστικά** και **επιπόλαια**. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως, η διεξοδική ανάλυση και η σκέψη των επικείμενων ενεργειών μας ίσως οδηγήσει σε αναβλητικότητα και δισταγμό δειλίας.

- **«κράτιστοι δ' ἄν...ἐκ τῶν κινδύνων»:** οι Αθηναίοι δεν ανήκουν αποκλειστικά σε καμιά από τις δύο παραπάνω κατηγορίες. Καταφέρνουν να συνδυάσουν το **λογισμό** με την **ανδρεία**. Σκέφτονται και μελετούν τα πράγματα, αλλά δεν είναι αναβλητικοί, είναι **δραστήριοι**. Σκέφτονται και μελετούν, μέχρι να παρθούν οι σωστές αποφάσεις. Γνωρίζουν τα καλά της ειρήνης και τα δεινά του πολέμου και έτσι αγωνίζονται γι΄ αυτήν με πάθος. Η ανδρεία συμπορεύεται στους Αθηναίους με το λογισμό. Η σκέψη όμως δεν εμποδίζει αυτούς από τις πράξεις.

Αλεξανδρος Αλεξανδρίδης

- **«βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας...ᾧ δέδωκε σῳζειν» - «ὁ δὲ...ἀποδώσειν»:** καλύτερος φίλος είναι ο **<u>ευεργέτης</u>**, γιατί προσπαθεί να επαναλάβει την ευεργεσία του και επιδιώκει να διατηρήσει ζωντανή την ευγνωμοσύνη του ευεργετούμενου. Αντίθετα, ο **<u>ευεργετημένος</u>** προβαίνει σε ευεργεσίες γιατί αισθάνεται υποχρεωμένος. Οι πράξεις του δεν είναι εκούσιες και εκπορευόμενες από τη θέλησή του, αλλά πηγάζουν από την αίσθηση, που τον διακατέχει, ότι έχει να ξεπληρώσει ένα «χρέος».

- **«καὶ μόνοι...ὠφελοῦμεν»:** οι Αθηναίοι είναι **<u>ανιδιοτελείς</u>**. Οι πράξεις βοηθείας τους έχουν μεγαλύτερη ισχύ και αξία, γιατί δε γίνονται από ψυχρό υπολογισμό συμφέροντος, αλλά έχουν τις ρίζες τους στο φιλελεύθερο φρόνημα των Αθηναίων πολιτών. Άλλωστε οι Αθηναίοι ήταν προστάτες πολλών πόλεων κρατών (Αθηναϊκή Συμμαχία).

  Οι Αθηναίοι έστελναν στρατό για βοήθεια σε άλλες πόλεις, ακόμη κι εχθρικές π.χ. στον Γ΄ Μεσσηνιακό Πόλεμο (464 – 455 π.Χ. – εξέγερση Ειλώτων) – οι Αθηναίοι στέλνουν βοήθεια στους Σπαρτιάτες. Επίσης, βοήθησαν την Όλυνθο εναντίον της Μακεδονίας (Γ΄ Ολυνθιακός λόγος Δημοσθένη). Τέλος, το 494 π.Χ. στην Ιωνική Επανάσταση (εξέγερση της Μιλήτου), οι Αθηναίοι στέλνουν σώμα στρατού*.

Κεφάλαιο 41
Ανακεφαλαίωση για τα σχετικά με το πολίτευμα
Αρχή επαίνου των προκείμενων νεκρών

Το κεφάλαιο 41 είναι ένας γενικός χαρακτηρισμός της πόλης και του πολίτη.

- **«ξυνελών...παίδευσιν»:** η Αθήνα ήταν το κέντρο όλης της Ελλάδας. Από εκεί παρήλαυναν οι μεγαλύτεροι σοφοί της αρχαιότητας. Η μόρφωση των Αθηναίων πολιτών (των νέων) και όσων πήγαιναν στην Αθήνα έπρεπε να ήταν σφαιρική. Αυτή τη μόρφωση την παρείχε το κράτος ΔΩΡΕΑΝ. Η πολιτεία λοιπόν είχε ως ένα σημείο μεριμνήσει για την παιδεία των νέων (γιορτές, πολιτιστικές εκδηλώσεις, θέατρο – θεωρικά). <u>Άρα το κράτος βοηθά τον πολίτη να διαπλάσει το ήθος και το χαρακτήρα του</u>. Μόρφωση όμως παρείχαν έναντι αδράς αμοιβής και οι σοφοί που κατοικούσαν στην πόλη (π.χ. οι Σοφιστές), που οι περισσότεροι δεν ήταν Αθηναίοι πολίτες, αλλά προτιμούσαν να ζουν εκεί. Πράγμα που πιστοποιεί το χαρακτηρισμό της πόλης ως «τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν».

- **«καὶ καθ' ἕκαστον...παρέχεσθαι»:** ο ρήτορας εκτός από την αυτάρκεια της πόλης γενικά, την οποία είχε παρουσιάσει στο κεφάλαιο 38, τώρα εδώ τονίζει και την ΑΥΤΑΡΚΕΙΑ του ΚΑΘΕ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΞΕΧΩΡΙΣΤΑ. Η

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

ζωή του χαρακτηριζόταν από πολυμέρεια και ποικιλομορφία. Η πολιτεία του παρείχε πολλά πράγματα που τον κάλυπταν. Αλλά ο ίδιος είχε και υλική αυτάρκεια. Άλλωστε πολλοί Αθηναίοι ήταν πλούσιοι.

---

* **Επίσης οι Αθηναίοι, σύμφωνα με τους μύθους που επεξεργάστηκαν οι τραγικοί ποιητές, σώζουν τους Ηρακλείδες από τον Ευρυσθέα και υποχρεώνουν τους Θηβαίους να δώσουν για ταφή τα πτώματα των σκοτωμένων στρατηγών του Άργους.**

Γενικά οι Αθηναίοι ήταν καλυμμένοι πνευματικά, ηθικά, ψυχικά και υλικά. Είχαν τη δυνατότητα σφαιρικής επιμόρφωσης και ποικίλων δραστηριοτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: πάντως, ο πολίτης είναι ανιδιοτελής, συνδυάζει το ατομικό και το κοινωνικό συμφέρον. Έχει κοινωνική συνείδηση. Έχει κατανοήσει ότι το ατομικό συμφέρον εξαρτάται από το συλλογικό.

- **«αὐτὴ ἡ δύναμις...σημαίνει» - αναφορά στη δύναμη της Αθήνας:** γίνεται προσπάθεια από το ρήτορα να «κερδίσει» το ακροατήριο, να «κερδίσει» την αξιοπιστία. Χρησιμοποιεί ως μέσο τη δύναμη της Αθήνας (300 πολεμικά πλοία, χιλιάδες οπλίτες, φρουροί, ιππείς και οικονομική ευρωστία – εποχή του Περικλή). Ταυτόχρονα τονώνει το ηθικό των πολιτών, ώστε να συνεχίσουν με πάθος τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Το επιχείρημα για τη δύναμη της Αθηνάς στην παρούσα χρονική στιγμή κρίνεται μάλλον ΡΗΤΟΡΙΚΟ, γιατί η Αθήνα ήταν μεν οικονομική δύναμη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αλλά η στρατιωτική της υπεροχή είχε κλονιστεί από τις υλικές και έμψυχες απώλειες του 1ου έτους του πολέμου.

  ΣΗΜΕΙΩΣΗ: «ἣ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια». Η φράση μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ είναι ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ του ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΛΟΓΟΥ. Και αυτό, γιατί η φράση αποδίδει ακριβώς τη μέθοδο καταγραφής και έρευνας του ιστορικού, καθώς και τη βασική του προσδοκία (η πραγματική αλήθεια βασισμένη στα έργα, δηλαδή σε ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ).

- **«μόνη γὰρ τῶν νῦν...ἔρχεται»:** η Αθήνα παρουσιάζεται να βγαίνει από τη δοκιμασία του πολέμου μεγαλύτερη της φήμης της. Μάλλον αστήρικτος είναι αυτός ο ισχυρισμός, ύστερα από τις αποτυχίες της πόλης κατά το 1ο έτος του πολέμου. Και πάλι το επιχείρημα είναι ΡΗΤΟΡΙΚΟ.

- **«καὶ μόνη οὔτε τῷ πολεμίῳ...ἄρχεται»:** η Αθήνα εμπνέει φόβο και σεβασμό στους ΕΧΘΡΟΥΣ και στους ΥΠΗΚΟΟΥΣ της. ΟΙ ΕΧΘΡΟΙ θεωρούν φυσιολογική την ήττα τους από την Αθήνα, αφού πρόκειται για μια μεγάλη δύναμη. ΟΙ ΥΠΗΚΟΟΙ δεν παραπονιούνται για την κυριαρχία των Αθηναίων πάνω τους, είναι ικανοποιημένοι και αναγνωρίζουν την υπεροχή της Αθηναϊκής Πολιτείας.

  ΣΗΜΕΙΩΣΗ: στους ηττημένους αντιπάλους η Αθήνα φέρεται με ήπιο τρόπο. Οι Αθηναίοι έχουν ευαισθησίες και δεν ξεπερνούν τα όρια. Αντιμετωπίζουν με σεβασμό όσους νίκησαν, αναγνωρίζοντας το φρόνημά τους. Και πάλι ο ισχυρισμός είναι αστήρικτος, γιατί οι Αθηναίοι καταπίεζαν τις πόλεις που είχαν στην επικυριαρχία τους.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

- **«μετὰ μεγάλων δὲ σημείων...παρασχόμενοι»:** ο εκφωνητής του λόγου είναι πεπεισμένος για το μεγαλείο της Αθήνας. Και σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του αυτό τεκμηριώνεται και με έργα. Πάντως, η Αθήνα ήταν άρτια οργανωμένη, όμως ο ισχυρισμός του ρήτορα ισχύει εν μέρει.
  ΣΗΜΕΙΩΣΗ: «τοῖς τε νῦν...θαυμασθησόμεθα». Πίσω από αυτή την ΙΣΤΟΡΙΚΗ - ΠΡΟΦΗΤΙΚΗ ΔΗΛΩΣΗ κρύβεται ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ.

Η δύναμη της Αθήνας ήταν:

1. **Το δημοκρατικό πολίτευμα.**
2. **Η οικονομική ανάπτυξη.**
3. **Η πνευματική ανάπτυξη.**

- **«καὶ οὐδέν...ἐπαινέτου»:** ο Θουκυδίδης θαυμάζει το μεγαλείο της Αθήνας και ο σκοπός του Επιταφίου είναι να παρουσιάσει το μεγαλείο της πόλης. Μιλάει για τη δύναμη της Αθήνας, η οποία είναι αποδεδειγμένη στο στρατιωτικό τομέα και αλλού. Υπάρχει η Αθηναϊκή Συμμαχία, οι αποικίες των Αθηνών και Αθηναϊκές Κληρουχίες*. Όλα αυτά κάνουν τη στρατιωτική και πνευματική υπεροχή της πόλης αδιαμφισβήτητη. Το ίδιο αναμφίβολη είναι και η οικονομική της ευρωστία.

  Συνεπώς, ούτε επικός ούτε άλλος ποιητής χρειάζεται, για να υμνήσει το μεγαλείο της Αθήνας. Θα υπάρξουν αποδείξεις – μνημεία για τις μελλούμενες γενιές. Η Αθήνα δεν έχει την ανάγκη της ποιητικής φαντασίας του Ομήρου ή κάποιου άλλου ποιητή. Υπάρχει στους κόλπους της φανερή αρμονία – τέλεια συνεργασία ηγέτη (Περικλή) και πολιτών. Ο Περικλής ήταν τότε μια πολιτική διάνοια.

  Άρα, όλες οι επιτυχίες της Αθήνας είναι γνωστές και θα μείνουν γνωστές με τα μνημεία: «ἀΐδια μνημεῖα», όπως λέει πιο κάτω.

- **«οὔτε ὅστις ἔπεσι...βλάψει»:** γίνεται υπαινιγμός για τους ΔΗΜΑΓΩΓΟΥΣ και για τους ΛΟΓΟΓΡΑΦΟΥΣ, οι οποίοι είχαν ως κύριο σκοπό να ευχαριστούν το λαό, λέγοντάς του αυτά που ήθελε να ακούσει. Ο Θουκυδίδης διαχωρίζει τη θέση του απ' αυτούς. Δεν είχε σκοπό να τέρψει τους αναγνώστες της Ιστορίας του, αλλά γνώμονάς του είναι η αντικειμενικότητα και η αναγωγή του έργου του σε **«κτῆμα ἐς αἰεῖ»**.

- **«ἀλλὰ πᾶσαν μέν...γενέσθαι»:** χωρίς αμφιβολία και υπερβολή η Αθήνα είχε κατακτήσει πολλά εδάφη και είχε δημιουργήσει πολλές αποικίες. Εκτός από την Αθηναϊκή Συμμαχία (που μέλη της ήταν κυρίως νησιά), η Αθήνα είχε αποικίες στη Βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία, Θράκη) και στη Σικελία. Αυτό φαίνεται από τις Αθηναϊκές κληρουχίες και το εισαγωγικό – εξαγωγικό

---

* **Κληρουχία:** διανομή γης, με κλήρωση, σε ακτήμονες.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

εμπόριο. Η Αθήνα είχε αναπτύξει εμπορικές δραστηριότητες στο μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου. Άρα, η θάλασσα άνοιξε κι αυτή, όπως και η στεριά, πέρασμα στην τόλμη τους.

ΠΡΟΣΟΧΗ: στο σημείο αυτό η λέξη «τόλμη» δεν είναι μόνο το θάρρος, αλλά και το ρίσκο που έπαιρνε η Αθήνα με τη διεξαγωγή εκτεταμένου εμπορίου και με τις αποικίες. Φεύγει δηλαδή από τα όριά της και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για εκτεταμένο κράτος, που όμως κρύβει αβεβαιότητα.

- **«πανταχοῦ δέ...ξυγκατοικίσαντες» – μνημεία συμφορών και νικών:** οι Αθηναίοι δεν αποκλείουν τις ήττες. Ο ιστορικός τις αποδέχεται. Είναι μια προσπάθεια μετριασμού του ιδεαλιστικού κλίματος, που ως τώρα έχει δημιουργηθεί. Προσπάθεια κατάδειξης ότι οι αποτυχίες δεν είναι παράγοντας απογοήτευσης, αλλά διδαχής και μαθήματος για μελλοντική πορεία στη ζωή. Πάντως, η καταμέτρηση επιτυχιών – αποτυχιών των Αθηναίων βγάζει θριαμβευτικό νικητή τις επιτυχίες.

- **«περὶ ταύτης...κάμνειν»:** κλείνει ο ύμνος προς την Αθήνα, την οργάνωση και το πολίτευμά της. Είναι ο επίλογος λοιπόν του ύμνου της Αθήνας. Από εδώ και πέρα ο ρήτορας περνά σταδιακά στο εγκώμιο των νεκρών. Θα ακολουθήσουν η προτροπή και η παραμυθία. Η τελευταία αυτή περίοδος του κεφαλαίου 41 είναι συνδετική. Συνδέει τον **ΥΜΝΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ** (κεφ. 36-41) με τον πραγματικό **ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ** (κεφ. 42-45).

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: «εἰκὸς ἐστί». Πρόκειται για φράση «κλειδί». Δεν αφήνει στους πολίτες περιθώρια να αδιαφορήσουν για την πόλη. Είναι φυσικό να πεθαίνει κανείς και να κοπιάζει γι' αυτήν. Υποχρέωση των πολιτών είναι όχι η αναβλητικότητα, αλλά η θυσία για την πόλη.

Ο Ι. Κακριδής παρατηρεί:

«Σε μια τέτοια πολιτεία (ενν. Αθήνα) και σ' έναν τέτοιο πολίτη ταιριάζει όλου του κόσμου ο θαυμασμός. Οι εχθροί της Αθήνας και οι υπήκοοί της, όσο και να μην το θέλουν οι γενιές οι σύγχρονες και οι μελλούμενες, όσο μεγάλο δικό τους έργο κι αν έχουν, έρχονται και θα έρχονται να σταθούν μπροστά στο θαύμα της Αθήνας, χωρίς να μπορούν να το καταλάβουν, όσο κι αν το αγαπούν, όσο κι αν το μισούν. Τι τον θέλουμε τον επικό και το λογογράφο, για να μας υμνήσει με τις υπερβολές του; Εμείς την κάθε θάλασσα και στεριά την αναγκάσαμε ν' ανοίξει δρόμο στην τόλμη μας και σε κάθε τόπο στήσαμε μνημεία αθάνατα για τα καλά και τα κακά που μας έτυχαν. Στη δόξα της Αθήνας έρχεται να παρασταθεί μάρτυρας όλη η άψυχη φύση».

ΠΡΟΣΟΧΗ:

Στο κεφάλαιο 41 έχουμε το φαινόμενο της **ΔΙΜΕΛΙΑΣ** (δηλαδή πρόκειται για ζεύγη λέξεων ή φράσεων με την ίδια ή αντίθετη σημασία). Έτσι το ύφος των λόγων γίνεται **ΠΙΟ ΕΝΤΟΝΟ** και **ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟ**. Η περιγραφή καθίσταται **πιο ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ** και **ΣΑΦΗΣ**. Τα ζεύγη είναι:

α) «πᾶσαν πόλιν - καθ' ἕκαστον».

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

β) «τῷ πολεμίῳ -τῷ ὑπηκόῳ».
γ) «ἔρχεται -ἄρχεται».
δ) «μετὰ μεγάλων σημείων - οὐ δή τοι ἀμάρτυρον».
ε) «τοῖς τε νῦν - τοῖς ἔπειτα».
στ) «οὔτε Ὁμήρου - οὔτε ὅστις».
ζ) «θάλασσαν -γῆν».
η) «κακῶν τε - κἀγαθῶν».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦ. 42-43

Κεφάλαιο 42

Έπαινος των νεκρών

- **«Δι' ὅ δή...ὁμοίως»:** τα κίνητρα του πολέμου είναι διαφορετικά μεταξύ των δύο πόλεων που συγκρούονται (Αθήνα – Σπάρτη). Οι Αθηναίοι πολεμούν για ανώτερα αγαθά. Πιστεύουν σ' ένα ιδανικό, σε μια ιδέα. Διαθέτουν υψηλό φρόνημα και ευψυχία την ώρα της μάχης. Προσδοκούν να διατηρήσουν την πόλη τους ελεύθερη.

- **«Δι' ὅ δή...καθιστάς»:** ο ρήτορας προσπαθεί να δικαιολογήσει την εκτενή του αναφορά στον ΕΠΑΙΝΟ της ΑΘΗΝΑΣ. Συνδέει το εγκώμιο της Αθήνας με το εγκώμιο των νεκρών, τονίζοντας ότι έπαινος της πόλης είναι και έπαινος των νεκρών, που θυσιάστηκαν γι' αυτήν. Έτσι παρουσιάζεται ο Αθηναίος ως ο τέλειος πολίτης και προβάλλεται ως αντάξιο μέλος μιας αναπτυγμένης πολιτείας.

  Ο ομιλητής ήθελε ουσιαστικά με το εγκώμιο της πόλης να φωτίσει το ακροατήριό του, για το πόσο σημαντικός είναι ο αγώνας (Πελοποννησιακός πόλεμος) και πόσο πολύ σημαντικά αγαθά διακυβεύονται. Ας μην ξεχνάμε ότι ήδη είχε περάσει το 1ο έτος του πολέμου. Η Αθήνα είχε γνωρίσει αρκετές ήττες και στην πόλη επικρατούσε αντιπολεμικό κλίμα και πεσμένο ηθικό. Ο ρήτορας λοιπόν με το εγκώμιο της πόλης προσπάθησε να ανεβάσει το ηθικό των πολιτών και να τονώσει το φρόνημά τους. Τους προτρέπει ν' αγωνιστούν, για να μη χάσουν όλα όσα ανέφερε (κεφ. 36 – 41).

- **«ἅ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα»:** ο ρήτορας προσπαθεί να αιτιολογήσει την παρέκκλισή του από τη δομή του τυπικού Επιταφίου λόγου.

- **«αἱ τῶνδε...ἐκόσμησαν»:** η αξία της θυσίας των νεκρών ήταν μεγάλη. Έκαναν τη ΘΕΩΡΙΑ – ΠΡΑΞΗ. Γιατί οι πράξεις των νεκρών δε διαψεύδουν το ρήτορα. Αντίθετα, οι νεκροί με τη θυσία τους επαληθεύουν το εγκώμιο του

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

ρήτορα. Επιβεβαίωσαν και επισφράγισαν όλα όσα ειπώθηκαν προηγουμένως, δίνοντας έμπρακτη απόδειξη του υψηλού αθηναϊκού ήθους. **«καὶ οὐκ ἄν...φανείη»:** ο ρήτορας τονίζει τη μοναδικότητα της ανδρείας των νεκρών, οι οποίοι απέδειξαν έμπρακτα το μεγαλείο της Αθήνας. Άρα, αφού τα προηγούμενα λόγια του τεκμηριώθηκαν, δεν υπάρχει σ' αυτά το στοιχείο της υπερβολής.

- **«δοκεῖ δέ...καταστροφή»:** γίνεται διαχωρισμός των νεκρών σε δύο κατηγορίες. Στους ΝΕΟΥΣ, οι οποίοι πολέμησαν για πρώτη φορά, και στους ΓΕΡΟΥΣ, οι οποίοι πολέμησαν ακόμη μια φορά. Πάντως, για νέους και γέρους, η μάχη αυτή ήταν η τελευταία, αφού σκοτώθηκαν. Οι μεν νέοι έδειξαν για πρώτη και τελευταία φορά ανδρεία, ήταν δηλαδή η πράξη τους το πρώτο μήνυμα του φρονήματός τους («πρώτη τε μηνύουσα»). Οι δε γέροι δείχνοντας «αρετή» στη μάχη έκλεισαν τιμημένα τη ζωή τους. Η θυσία τους λοιπόν ήταν επισφράγιση της ηθικής ζωής τους («τελευταία βεβαιοῦσα»).

- **«καὶ γὰρ τοῖς τἆλλα...ἔβλαψαν»:** τρίτη κατηγορία νεκρών ήταν εκείνοι που στη ζωή τους, αν και δεν ήταν ενάρετοι, ωστόσο την ώρα της μάχης έδειξαν γενναιότητα μοναδική. Ο ρήτορας τονίζει ότι αυτών το ήθος και η αξία έχει αποκατασταθεί εξαιτίας της ανδρείας τους, η οποία έσβησε κάθε ηθικό τους παράπτωμα («ἀγαθῷ γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες»). Απέκτησαν λοιπόν και αυτοί φήμη, αφού η θυσία τους υπερκάλυψε το ηθικό τους τέλμα. Πάντως, αν και δεχόμαστε ότι ο άνθρωπος μπορεί να αλλάξει νοοτροπία και από αδιάφορος να γίνει γενναίος, δεν μπορούμε να αποδεχτούμε ότι μία μεμονωμένη θυσία έχει τόση αξία, ώστε να «σβήσει» όλες τις ηθικές τους παραβάσεις.
  ΣΗΜΕΙΩΣΗ: πάντως, ο ρήτορας εγκωμιάζει έντονα και αυτήν την κατηγορία των νεκρών, παραλείποντας διπλωματικά το ηθικό κενό της ζωής τους και προβάλλοντας την πολεμική τους αρετή. Αυτό το κάνει γιατί: **α.** συνηθίζεται να τιμούνται οι νεκροί, ακόμη και οι ανέντιμοι στη ζωή τους, αν έδειξαν ανδρεία στη μάχη. **β.** θέλει να ενθαρρύνει και τους ζωντανούς, που δεν είναι ενάρετοι, ν' αγωνιστούν με κίνητρο την υστεροφημία και την αποκατάσταση του ονόματός τους. **γ.** δε θέλει να δυσαρεστήσει κανέναν από τους συγγενείς των νεκρών.
  ΠΡΟΣΟΧΗ: γενικά όλοι οι νεκροί, ανεξάρτητα από τον πρότερο βίο τους, είναι ΣΠΟΥΔΑΙΟΙ, γιατί πρόσφεραν στην πόλη, ότι πιο πολύτιμο είχαν, την ίδια τους τη ΖΩΗ.

- **«τῶνδε δὲ οὔτε...σῳζεσθαι»:** ούτε πλούσιοι ούτε φτωχοί έδειξαν δειλία στη μάχη. Φάνηκαν ανιδιοτελείς. Αποδείχτηκε ότι νοιάστηκαν για το παρόν και δε σκέφτηκαν υστερόβουλα για το μέλλον. Αγωνίστηκαν με κέφι, για να τιμωρήσουν τους εχθρούς τους. Τα κατορθώματά τους συνδέονται με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Πολέμησαν γιατί: **α.** ήθελαν την πόλη τους ΕΛΕΥΘΕΡΗ. **β.** ήταν αφοσιωμένοι στην ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. **γ.** ήταν ΑΞΙΑ τέκνα μιας ΑΞΙΑΣ και ΕΝΔΟΞΗΣ πόλης.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

- **«τὸ μὲν αἰσχρόν...ἔφυγον» - συμπέρασμα:** όσοι σκοτώθηκαν ήταν σίγουρα ανδρείοι.

<u>ΚΛΙΜΑΚΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΔΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ:</u>

- **«ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο».**
- **«ἐβουλήθησαν...τιμωρεῖσθαι».**
- **«τὸ μὲν αἰσχρόν τοῦ λόγου ἔφυγον».**
- **«τὸ δὲ ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν».**
- **«ἀπηλλάγησαν».**

Κεφάλαιο 43
Προτροπή για τους πολίτες
Προσπαθεί ο ρήτορας να τονώσει το πατριωτικό φρόνημα των Αθηναίων

Αρχίζει λοιπόν ο προτρεπτικός – παραινετικός λόγος προς τους Αθηναίους. Ο ρήτορας τους συμβουλεύει να δείξουν ανάλογο φρόνημα με των νεκρών.

- **«καὶ οἵδε...ἐγένοντο»:** έχουμε ανακεφαλαίωση του επαίνου των νεκρών – κατακλείδα του επαίνου. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο ρήτορας δεν ξεχνά την πόλη. Η ανδρεία των νεκρών ήταν το φυσικό αποτέλεσμα μιας ιδανικά πλασμένης πόλης.

- **«τοὺς δὲ λοιπούς...ἔχειν»:** όσοι ζουν δεν πρέπει να δείξουν λιγότερο θάρρος από τους νεκρούς, ούτε ζήλια, αλλά σ' αυτούς εύχεται ο ρήτορας να μην έχουν κακό τέλος. Πάντως, επωμίζονται το βάρος των ηρωικών πράξεων των προγόνων τους και καλούνται να τιμήσουν την αξία τους και να επιβεβαιώσουν και τη δική τους, δείχνοντας τουλάχιστον την ίδια ανδρεία και το ίδιο υψηλό φρόνημα. Έχουν χρέος να κρατήσουν την ένδοξη παράδοση που δημιούργησαν οι νεκροί, παρουσιάζοντάς την έμπρακτα στη ζωή τους.

- **«ἂν τίς...μηκύνοι»-«λέγων...ἔνεστιν»:** αναφέρεται στα αγαθά για τα οποία οφείλουν οι πολίτες να αγωνίζονται. Τέτοιο αγαθό είναι **<u>η ελευθερία</u>** της πατρίδας, προϋπόθεση απαραίτητη και βάση της προόδου και της ανάπτυξης. Ακόμη, **<u>η υστεροφημία</u>** (την οποία υπολόγιζαν υπέρμετρα οι αρχαίοι Έλληνες).

- **«καὶ ἐραστάς...αὐτῆς»:** έκφραση υπέρμετρης αγάπης για την πατρίδα και ειδικότερα για την Αθήνα. <u>Πίσω από τη δήλωση πρέπει να κρύβεται **ο Θουκυδίδης**</u>, αφού η λατρεία του για την πόλη ήταν αμέριστη.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

- **«καὶ ὅταν ὑμῖν...ἐκτήσαντο»:** έμμεση προτροπή να ενεργήσουν οι πολίτες με τον ίδιο τρόπο, όπως κι οι νεκροί. Να δείξουν δηλαδή υψηλό φρόνημα, γενναιοψυχία, ανιδιοτέλεια. Οι νεκροί είναι παραδείγματα προς μίμηση.

- **«καὶ ὅποτε...προϊέμενοι»:** οι νεκροί πολεμιστές πρόσφεραν το πολυτιμότερο αγαθό που είχαν στην πόλη. Δηλαδή, τη **ζωή** τους. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί πράγματι πολύ δύσκολα ο άνθρωπος θυσιάζει τη ζωή του, ακόμη κι αν πρόκειται για το υψηλότερο ιδανικό. **Το άδηλο άλμα προς το άγνωστο** προκαλεί **δέος**. Κι όμως οι εν λόγω πολεμιστές βρήκαν το κουράγιο και «τὸ δ' ἔργον τῳ σώματι ὑπέμειναν». Η προσφορά της ζωής τους ήταν ο μεγαλύτερος **«φόρος»**, που θα μπορούσαν να «πληρώσουν» στην πόλη. Η αξία της θυσίας τους τονίζεται με τον υπερθετικό βαθμό «κάλλιστον».

- **«κοινῇ γὰρ τὰ σώματα...καταλείπεται»:** ο ρήτορας απαριθμεί τι κατέκτησαν οι νεκροί με τη θυσία τους. Έναν **ένδοξο τάφο** και έναν **αιώνιο έπαινο**. Μπορεί να έδωσαν τη ζωή τους, αλλά η πόλη τους τίμησε ανάλογα και οι ίδιοι απέκτησαν **υστεροφημία**. Εδώ γίνεται έμμεση παρότρυνση με κίνητρο την υστεροφημία, που είναι σίγουρο ότι γοητεύει τους ζώντες πολίτες.

- **«ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος»:** ο ρήτορας δεν εννοεί τον υλικό τάφο. Τάφος νοητός για τους σπουδαίους άνδρες είναι όλη η γη. Αυτό σημαίνει ότι η φήμη τους έχει απλωθεί παντού, δεν τη χωρά ένας πέτρινος τάφος. Οι νεκροί πολεμιστές έχουν πια αναχθεί **σε σύμβολα**, **σε δείγματα αρετής**, **σε αξεπέραστα πρότυπα ανδρειας**. Πρόκειται για τους ιδανικούς πολίτες που δε γίνεται να περιοριστούν στα στενά όρια μιας πόλης μόνο. Ανήκουν σ' όλη την ανθρωπότητα. Έχουν υψωθεί **στην αιωνιότητα** σε μια **ιδεαλιστική σφαίρα**. Ξεπέρασαν τα όρια **της μετριότητας**, έγιναν **ήρωες** και συνεπώς «έσπασαν» τα όρια του **τόπου** και του **χρόνου** τους. Αποτελούν διαχρονικού χαρακτήρα οδηγό, για όλες τις γενιές και τους λαούς.

- **«καὶ οὐ στηλῶν...ἐνδιαιτᾶται»:** δεν έχει και τόσο μεγάλη σημασία η έκβαση του αγώνα, όσο τα κίνητρα, οι ιδέες και τα ιδανικά, στα οποία πίστευαν οι νεκροί. Οι μεταγενέστεροι θα θυμούνται κυρίως **το φρόνημά τους**, που είναι **σταθερό** και λιγότερο τα ανδραγαθήματά τους, δηλαδή το αποτέλεσμα του αγώνα. Εκείνο που μετράει είναι ο ίδιος **ο αγώνας**. Τελικά λοιπόν, οι πολεμιστές που θυσιάστηκαν έγιναν στυλοβάτες ενός λαμπρού πολιτισμού. Και εδώ πάλι έχουμε έμμεση προτροπή προς τους ζωντανούς να μιμηθούν τους νεκρούς, με κίνητρο την υστεροφημία.

- **«εὔδαιμον...εὔψυχον» – (*Βλέπε και σχετική εργασία στο τέλος των σημειώσεων*):** Υπάρχει σχέση εξάρτησης μεταξύ ευτυχίας, ελευθερίας και

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

ανδρείας. Για να είναι κάποιος ευτυχισμένος, πρέπει να είναι ελεύθερος και για να είναι ελεύθερος, πρέπει να είναι ανδρείος. Άρα, **η ελευθερία** είναι συνώνυμο **της ευτυχίας**. Η ελευθερία πάντως επιτυγχάνεται μόνο με **τη δημοκρατία**. Πραγματική ελευθερία είναι **η εσωτερική – ηθική**, ενώ εξίσου σημαντική είναι και **η πολιτική ελευθερία**. Σήμερα ο άνθρωπος δεν έχει εσωτερική ελευθερία (είναι υπήκοος του ευδαιμονισμού, υποταγμένος στα πάθη του και δέσμιος της υλιστικής νοοτροπίας). Το άτομο λοιπόν καλείται να εφαρμόσει την εξής μέθοδο: **ΕΥΨΥΧΙΑ – ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ – ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ**.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: ο Γεωργούλης παρατηρεί σχετικά: «ο άνθρωπος δε γεννιέται, αλλά γίνεται ελεύθερος, ύστερα από αδιάκοπο αγώνα. Τον περισσότερο καιρό υποκύπτοντας ασυνείδητα σε κάθε λογής δουλεία, χάνει το αληθινό βίωμα της ελευθερίας. Το να κρατηθεί κανείς στην περιοχή της ελευθερίας είναι επίπονο αγώνισμα».

- **«οὐ γὰρ οἱ κακοπραγοῦντες...πταίσωσιν»:** γίνεται διάκριση πολιτών, α΄ κατηγορία (φτωχοί), β΄ κατηγορία (πλούσιοι). Ο ρήτορας παροτρύνει τους πλουσίους ν' αγωνιστούν για τα πλούτη τους. Παρότρυνση στους εύπορους να ξεπεράσουν τον ατομισμό τους, έστω και με κίνητρο την περιουσία τους.

- **«ἀλγεινότερα γὰρ...θάνατος»:** ο θάνατος στη μάχη είναι προτιμότερος, γιατί υψώνεσαι στη σφαίρα των ηρώων. Η ασφαλέστερη ζωή είναι **η αιώνια** ζωή στις συνειδήσεις των άλλων, δηλαδή ο θάνατος για ένα ιδανικό.

Στο κεφάλαιο 43 ο Περικλής εύχεται και συμβουλεύει τους συμπολίτες του:

1. Το φρόνημά τους εναντίον των εχθρών να τους φέρει σε μικρότερο κίνδυνο.
2. Να έχουν το ίδιο ηρωικό φρόνημα με τους νεκρούς.
3. Να έχουν τους νεκρούς ως πρότυπά τους.
4. Να προτιμήσουν τον ένδοξο θάνατο παρά την ανέντιμη ζωή.
5. Να γνωρίζουν ότι η αυτοθυσία γίνεται παντού γνωστή.
6. Να θυμούνται τις προγονικές αρετές.
7. Να είναι έτοιμοι για ηρωικές πράξεις.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ ΚΕΦ. 44-45

Κεφάλαιο 44

Προτροπή για τους γονείς των νεκρών, παραμυθία (παρηγοριά)

Το κεφάλαιο 44 αποτελεί τον παραμυθητικό – παρηγορητικό λόγο για τους συγγενείς των νεκρών πολεμιστών

Γενικά – Αισθητικά:

Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί ένα τυπικό μέρος των Επιταφίων λόγων, την **παραμυθίαν** (παρηγοριά) **προς τους γονείς**. Βέβαια το επί μέρους θέμα προσφέρεται στο συγγραφέα ή ρήτορα, για να πρωτοτυπήσει. Αρχικά η **σύνδεση** με το προηγούμενο θέμα: **«δι' ὅπερ»**. Αυτό αναφέρεται στη σκέψη με την οποία τελείωσε το προηγούμενο κεφάλαιο πως «προτιμότερος είναι ο τιμητικός θάνατος παρά η ατιμωτική ζωή». Στη σκέψη αυτή θα στηριχτεί στην πρώτη παράγραφο, για να παρηγορήσει τους γονείς των νεκρών (δεν έχει σημασία πόσο θα ζήσει κανείς, σημασία έχει ο θάνατος ή οι λύπες του να συνοδεύονται από το τιμητικό αίσθημα της εκπλήρωσης ενός υψηλού χρέους ή σημασία έχει να πεθάνει κανείς την ώρα της δύναμης και της ευτυχίας του). Ο ρήτορας **θα αποφύγει τον «ὀλοφυρμό»** (στοιχείο τυπικό των Επιταφίων λόγων), θα ασχοληθεί μόνο με την **«παραμυθία»** (=παρηγοριά) που στηρίζεται σε ηθικές σκέψεις. Ωστόσο, στην §2 δε θα αποφύγει τον ανθρώπινο πειρασμό να σκεφτεί πως η παρηγοριά στην περίπτωση αυτή είναι πράγμα δύσκολο. Η ευτυχία των άλλων θα είναι κάτι που θα φέρει στη μνήμη των γονέων τις ευτυχισμένες στιγμές του παρελθόντος, όταν ζούσαν ακόμα τα παιδιά τους (ο πόνος είναι μεγάλος, όταν χάνεις μια ευτυχία που είχες). Είναι σαν να αναγνωρίζει ο ρήτορας ότι οι ηθικές σκέψεις του δεν έχουν τη δύναμη να απαλύνουν τον ανθρώπινο φυσικό πόνο. Γι' αυτό στις §§ 3, 4 δοκιμάζει μια άλλου είδους παρηγοριά: οι νέοι γονείς αρχικά (§3) μπορούν να αποκτήσουν άλλα παιδιά. Αυτό θα είναι μια νέα χαρά που θα νικήσει την παλαιά λύπη. Έδω θα θυμηθεί πάλι ότι είναι πολιτικός, που πρώτο του μέλημα έχει το σύνολο. Τα νέα παιδιά θα είναι καλό και για την πόλη (για δύο λόγους, την αύξηση του πληθυσμού πρώτο, το υλικότερο, και δεύτερο το αίσθημα της ευθύνης που θα υπάρχει σε όσους έχουν παιδιά, όσον αφορά τις αποφάσεις για τα κοινά πράγματα). Στην παράγραφο 4 θα απευθυνθεί στους γέροντες γονείς. Στην ηλικία της σωματικής παρακμής θα προσφέρει μια ψυχική ανακούφιση και θα ζητήσει μια ψυχική ανάταση: οι γέροντες να θεωρούν σαν κέρδος το μακρό ευτυχισμένο παρελθόν για το σύντομο και δύσκολο υπόλοιπο

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

τμήμα της ζωής τους και να τους διακρίνει όχι η επιδίωξη του υλικού κέρδους αλλά της τιμής.

Πραγματολογικά:

- **«ἐπίστανται»:** εναλλαγή προσώπου σε σχέση με το προηγούμενο «ὅσοι πάρεστε». Είναι σα να θέλει να περιλάβει όχι μόνο τους παρόντες, αλλά και όλους γενικά που έχουν σχέση με την περίπτωση.

- **«ἐνευδαιμονῆσαι...ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη»:** το χωρίο είναι ερμηνευτικά δύσκολο. Θέλει να παρουσιάσει και να εξάρει τη σύμπτωση του θανάτου με την ευτυχία.

- **«ἐκ τοῦ ὁμοίου κινδυνεύωσι»:** όσοι έχουν παιδιά είναι φυσικό να είναι περισσότερο προσεχτικοί ή υπεύθυνοι στις αποφάσεις τους που αφορούν κινδύνους της πόλης.

- **«ἐν τῳ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας»:** παρουσιάζει τη γεροντική ηλικία σαν ανίκανη και για αναπαραγωγή και για άλλα έργα.

  «τὸ κερδαίνειν ὥσπερ τινὲς φασί»: κατά τον Πλούταρχο η γνώμη αυτή είναι του Σιμωνίδη (Σιμωνίδης ἔλεγε πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας αὐτῷ φιλαργυρίαν, ὅτι τῶν ἄλλων ἀπεστερημένος διὰ τὸ γῆρας ἡδονῶν ὑπὸ μιᾶς ἔτι γηροβοσκεῖσθαι, τῆς ἀπὸ τοῦ κερδαίνειν).

- **«ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς - οὗ ἂν ἐθὰς γενόμενος ἀφαιρέθῃ»:** εκφράζουν και την προσωπική πείρα του Θουκυδίδη, που και είχε τύχη «πολύτροπον» και έχασε αξιώματα και ελπίδες που είχε.

Ηθικά – Ιδεολογικά:

- **«οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι»:** ο Θουκυδίδης πολλές φορές στο έργο του μας αποδείχνει πόσο βαθιά γνωρίζει την ανθρώπινη ψυχή και τις αντιδράσεις της. Έτσι κι εδώ θα μας πει ότι δε χρειάζεται κλάμα, γιατί αυτό μεγαλώνει τον πόνο του γονιού που χάνει το παιδί του, αλλά χρειάζεται παρηγοριά με στοιχεία πειστικά. Το ίδιο ακριβώς θα μας πει και ο Πλάτωνας στο *Μενέξενο:* «τον πατέρα μας και τις μητέρες πρέπει πάντα να τους παρηγορούμε, αν συμβεί να τους βρει η συμφορά, και να μην παρασυρόμαστε σε θρήνους μαζί τους, γιατί δε χρειάζονται επιπρόσθετη λύπη. Άλλωστε, η τύχη που τους βρήκε – δηλαδή να χάσουν το παιδί τους – είναι αρκετή να τους δώσει αυτή τη λύπη».

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

- **«καὶ οἷς εὐδαιμονῆσαί τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη»:** εδώ γίνεται μια προσπάθεια του ρήτορα να συνδέσει το θάνατο με την ευτυχία. Αυτό βέβαια είναι λίγο δυσνόητο από την ανθρώπινη λογική, που βλέπει τη ζωή όμορφη και το αποδείχνει με πειστικά επιχειρήματα. Όμως υπάρχει και η άποψη ότι ο άξιος βρίσκει την αναγνώριση στο μέγιστο βαθμό μετά το θάνατό του. Αυτή η σύνδεση λοιπόν ευτυχίας στη ζωή και στο θάνατο, που μπορεί να εννοηθεί ποικιλότροπα, φαίνεται ότι έχει μάλλον το νόημα μιας έντιμης ζωής μέχρι που να έρθει ένας έντιμος θάνατος, όπως είναι αυτός στο πεδίο της μάχης για τη σωτηρία της πατρίδας. Έτσι δε φτάνει κανείς να είναι ευτυχισμένος για ένα διάστημα της ζωής του, αλλά σ' όλη τη διάρκειά της.

- **«καὶ τῇ τῶνδε εὐκλείᾳ κουφίζεσθε»:** όνειρο του κάθε γονιού είναι να έχει παιδιά ενάρετα και ένδοξα, τονίζει ο Πλάτων στο *«Μενέξενο»*. Και πραγματικά είναι μεγάλη ανακούφιση για το γονιό που χάνει το παιδί του, όταν αυτός ο θάνατος συνοδεύεται από την τιμή και τη δόξα, γιατί αυτά ανήκουν και στο γονιό.

Κεφάλαιο 45
Προτροπή για τους γιους, αδερφούς και χήρες των προκείμενων νεκρών

Γενικά – Αισθητικά:

Στο κεφάλαιο αυτό, το τελευταίο της «εκθέσεως», ο ρήτορας θα προσπαθήσει να παρηγορήσει από τη μια τους γιους και αδερφούς των νεκρών, από την άλλη τις χήρες των νεκρών. Για τους γιους και αδερφούς ο ρήτορας δεν έχει παρηγορητικούς λόγους να απευθύνει, αντίθετα θα τονίσει το χρέος τους να φτάσουν την αρετή των νεκρών και τη δυσκολία του αγώνα τους. Μπορεί κανείς εδώ να διακρίνει την προσπάθειά του να φρονηματίσει. Για τις χήρες εξάλλου – **αν πρέπει ν' ασχοληθεί και μ' αυτές** – (μια ένδειξη της κατώτερης κοινωνικής θέσης των γυναικών στην αρχαία Αθήνα), θα τονίσει το καθήκον τους να βυθιστούν στην αφάνεια της γυναίκας και ιδιαίτερα της χήρας γυναίκας.

Πραγματολογικά:

- **«(παισὶ) δ' αὖ»:** χρησιμοποίησε το αντιθετικό «δ' αὖ», για να τονίσει πως, ενώ για τους γονείς προηγουμένως είχε παρηγορητικούς λόγους, για τους νέους κι αδερφούς δεν μπορούσε παρά προτροπές να απευθύνει για το δύσκολο αγώνα τους.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρόπουλος

- **«μέγαν τὸν ἀγῶνα»:** ο αγώνας είναι μεγάλος, γιατί πρέπει να φτάσουν και να ξεπεράσουν τις αρετές των νεκρών, έχοντας αντιμέτωπο το φθόνο των συγχρόνων τους.

- **«τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἴωθε ἐπαινεῖν»:** κι όμως αντίθετα είπε στο προοίμιο (35,2), όπου μίλησε για το φθόνο του «άπειρου ακροατή» για τις αρετές των νεκρών. Ο Ι. Θ. Κακριδής πιστεύει πως στο προοίμιο ο Θουκυδίδης εκφράζει τον εαυτό του του 400 π.Χ., ενώ εδώ γράφει σαν Περικλής του 431 π.Χ.

- **«τὸ δὲ μὴ ἐμποδών»:** με αυτό εννοεί τους σκοτωμένους.

- **«εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας ἀρετῆς...μνησθῆναι...βραχείᾳ παραινέσει»:** ένα δείγμα της ασήμαντης θέσης που είχε στην αθηναϊκή κοινωνία της εποχής εκείνης η γυναίκα.

- **«τῆς ὑπαρχούσης φύσεως»:** αυτό που ταιριάζει στη γυναικεία φύση κατά το ρήτορα είναι ο περιορισμός στο σπίτι και η ενασχόληση με τα οικιακά. Αν όμως η γυναίκα είναι καταδικασμένη σε αφάνεια, απαραίτητο συμπλήρωμα της αρετής του άνδρα είναι η αναγνώριση. Αντίθετα, οι γυναίκες των Δωριέων και Αιολέων ζούσαν ζωή πιο ελεύθερη.

- **«ἐπ' ἐλάχιστον ἐν τοῖς ἄρσεσιν κλέος ἂν ᾖ»:** η σύσταση να μην ακούγεται το όνομα των γυναικών στις συζητήσεις των ανδρών δεν αρμόζει, κατά τον Ι. Θ. Κακριδή, να ειπωθεί από τον Περικλή, ο οποίος ήταν ο σύντροφος της Ασπασίας. Αυτό, για τον ερευνητή, είναι άλλη μια απόδειξη ότι στον Επιτάφιο του Περικλή μιλάει ο Θουκυδίδης του 400 π.Χ.

Ηθικά – Ιδεολογικά:

- **«τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἴωθε ἐπαινεῖν»:** εύκολα, πραγματικά, οι ζωντανοί επαινούν ένα νεκρό, γιατί συνηθίζουν να θυμούνται πάντοτε σχεδόν τις καλές πλευρές του νεκρού και όχι τα αρνητικά του χαρακτηριστικά. Πάντως, μπορούμε να πούμε ότι, αν δεν τον επαινούν, τουλάχιστον αποφεύγουν να τον κατηγορούν.

- **«φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον»:** χρειάζεται πολύ μεγάλη δύναμη, για να φτάσει ο άνθρωπος να αναγνωρίσει την ανωτερότητα του συνανθρώπου του. Και χρειάζεται αυτή η δύναμη, γιατί ο άνθρωπος με τη φιλαυτία και τον εγωισμό του κοιτάζει πολλές φορές μόνο τον εαυτό του και

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

λιγότερο τους γύρω του. Η φράση αυτή δείχνει για πολλοστή φορά τη γνώση της ανθρώπινης νοοτροπίας από τον ιστορικό Θουκυδίδη.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κεφάλαιο 46

Αμοιβές για τους νεκρούς

Γενικά – Αισθητικά:

Με τον επίλογο ο ρήτορας ξαναγυρνάει σε θέματα του προοιμίου, όπου είχε τονίσει ότι παρά την προτίμησή του στα έργα και όχι στα λόγια, θα ακολουθήσει την καθιερωμένη συνήθεια των Επιταφίων λόγων **(χρὴ καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ - καὶ ἐμοὶ κατὰ τὸν νόμον εἴρηται)**. Έτσι ο λόγος κλείνει με κυκλικό τρόπο. Τρεις είναι οι αμοιβές προς τους νεκρούς, **ο λόγος, το έργο** (οι τιμές με τα έργα, όπως η κηδεία κτλ.) και **το ενδιαφέρον της πολιτείας για τα παιδιά (αὐτῶν τοὺς παῖδας ἡ πόλις θρέψει)**. Με τη σκέψη ότι η αμοιβή των ενάρετων είναι κέντρισμα για αρετή και την προτροπή να επιστρέψει ο καθένας στο σπίτι του μετά το θρήνο για τους νεκρούς, θα τελειώσει ο Επιτάφιος λόγος.

Πραγματολογικά:

- **«καὶ ἐμοί»:** επιμένει στο «ἐμοί», γιατί στο προοίμιο είχε τονίσει πως είναι εναντίον της εκφωνήσεως Επιταφίων λόγων.
- **«πρόσφορα»:** τα απαραίτητα στοιχεία του Επιταφίου κατά τη συνήθεια, δηλαδή ο έπαινος, η παραμυθία (παρηγοριά), ο ολοφυρμός.
- **«ἔργῳ κεκόσμηνται»:** εννοεί τη μεγαλοπρεπή τελετή της ταφής.
- **«μέχρι τῆς ἥβης»:** η ήβη ολοκληρώνεται στο 18^{ο} έτος, δηλαδή η πρόνοια για τα τέκνα αρχίζει από την παιδική ηλικία κιόλας και φτάνει μέχρι το 18^{ο} έτος της ηλικίας. Τη λήξη της κηδεμονίας επισφραγίζει τελετή δημόσια. Αυτή γινόταν κατά τους δραματικούς αγώνες στο θέατρο του Διονύσου, όπου ο κήρυκας παρουσίαζε στους θεατές τους ορφανούς που έβγαιναν από την εφηβεία. Αυτοί κρατούσαν μια πανοπλία, τιμητικό δώρο της πόλης (αυτά περιγράφει ο Αισχίνης στον «κατὰ Κτησιφῶντος» λόγο του).
- **«τοιῶνδε ἀγώνων»:** δηλαδή για την πατρίδα.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

- **«ὠφέλιμον στέφανον προτιθεῖσα»:** η μετοχή αναφέρεται στο «αὐτῶν τοὺς παῖδας θρέψει».

- **«ἆθλα γάρ»:** η αιτιολογία και η λέξη «ἆθλα» αναφέρονται και στο λόγο και στο έργο (τελετή της ταφής) και στην ανατροφή των παιδιών.

- **«ἀπολοφυράμενοι»:** ο «ολοφυρμός» ήταν απαραίτητο στοιχείο της ταφής.

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κεφάλαιο 43
Να σχολιαστεί η φράση:
«*εὔδαιμον τὸ ἐλεύθερον*»

Σ' ολόκληρο τον Επιτάφιο λόγο μεθοδεύεται έντεχνα από το ρήτορα η παρουσίαση του μεγαλείου της δημοκρατικής Αθήνας του Περικλή. Μέσα από τη σκιαγράφηση όμως της πόλης, προβάλλεται έντονα η πληρότητα της προσωπικότητας των Αθηναίων πολιτών, η δημιουργικότητά τους, το αδούλωτο φρόνημα και η γενναιοψυχία τους, αλλά προπάντων η ελευθερία δραστηριοτήτων, σκέψης και έκφρασης, που τους διακρίνει.Στο κεφάλαιο 43 ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία, μέσω της προτροπής που απευθύνει προς τους επιζώντες να μιμηθούν τους νεκρούς, να παρουσιάσει το ιδανικό «πρόσωπο» της ευτυχίας. Πάνω στην ουσία της τελευταίας έννοιας τοποθετείται πολύ σωστά και δείχνει ότι μέσα του έχει προσεγγίσει την πραγματική της διάσταση. Βασικός και ρυθμιστικός λοιπόν παράγοντας της ευτυχίας του ανθρώπου είναι η ελευθερία, δηλαδή η έλλειψη κάθε εξωτερικού και εσωτερικού καταναγκασμού. Μέσω της ελευθερίας το άτομο αναπτύσσει δημιουργικές πρωτοβουλίες, εξωτερικεύει το δυναμισμό του, κατοχυρώνει τα δικαιώματά του και συνάπτει αρμονικές σχέσεις με το περιβάλλον του. Η ελευθερία είναι πρόμαχος της εξέλιξης και της προόδου, της αμοιβαίας συμπάθειας, της αλληλεγγύης και της ουσιαστικής συνεργασίας των μελών μιας κοινωνίας. Άρα, η ελευθερία στη ζωή ανοίγει για τον άνθρωπο ορίζοντες βελτίωσης της κοινωνικής και πολιτικής του ταυτότητας. Εξημερώνονται τα ήθη του, καλλιεργείται η αγάπη του για τη δημοκρατία και γενικά σχηματίζεται ένα σχήμα ακμάζουσας διαβίωσης. Τελικά, λοιπόν, η ελευθερία είναι το θεμέλιο της ποιοτικής ζωής και η πιο ζωντανή και απαραβίαστη έκφρασής της. Το «κτίσμα» της ευτυχίας του ανθρώπου ως βασικό δομικό υλικό έχει την ελευθερία. Οι δύο έννοιες βρίσκονται σε σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης. Έτσι προβάλλεται η ελευθερία και πραγματικά αντιπροσωπεύει ένα από τα πιο πολύτιμα, αλλά και τα πιο ζηλευτά αγαθά, που ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει. Γίνεται το θεμέλιο της μελλοντικής του πορείας στη ζωή, προικίζοντάς τον με διαύγεια πνεύματος και προσδίδοντάς του μια καταξιωμένη και αξιοσέβαστη κοινωνική υπόσταση, δείχνοντάς του ουσιαστικά ότι αυτός ελέγχει την πορεία της ζωής του. Έτσι ο άνθρωπος μέσα από την ελευθερία βιώνει τη μοναδική κι ανεπανάληπτη ευτυχία του συναισθήματος, ότι αυτοεξουσιάζεται.

Πάντως, η κατάκτηση της απόλυτης ελευθερίας, άρα και της τέλειας ευτυχίας είναι μάλλον αδύνατη. Κάποιοι τη χαρακτηρίζουν δυσπρόσιτη κι ως ένα βαθμό κατορθωτή. Όμως, έτσι κι αλλιώς, ο αγώνας για την ελευθερία είναι εξαιρετικά επίπονος. Χρειάζεται υπομονή, επιμονή και εσωτερική ωριμότητα. Κανείς δε γεννιέται ελεύθερος, όσο κι αν από νομικής άποψης είναι, τουλάχιστον στις σύγχρονες δημοκρατίες. Ελεύθερος γίνεται ο άνθρωπος με προσπάθεια και βγαίνοντας από τις συμβατικότητες της καθημερινότητας που τον περιορίζουν. Εκείνο λοιπόν που πρέπει ο άνθρωπος να πετύχει είναι να μην υποκύπτει ασυνείδητα σε κάθε λογής δουλεία. Να απαλλαγεί από το μηχανικό δέσιμο που έχει με τις επιθυμίες, τα πάθη και τις ορμές του.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Άρα, ελευθερία δεν είναι μόνο η κατοχύρωσή μας ως αυθύπαρκτες και ανεξάρτητες κοινωνικές μονάδες με πολιτικά δικαιώματα, ούτε μόνο η κατάκτηση ανεξαρτησίας και η απαλλαγή από εχθρικές επιβουλές. Την αληθινή ελευθερία συνθέτουν όλα τα παραπάνω, αλλά προπάντων η εσωτερική ελευθερία, που μεταφράζεται σε ηθική και ψυχική τελείωση, συντριβή των εσωτερικών φόβων και πίστη στις απεριόριστες δυνάμεις του πνεύματος και της ψυχής. Αυτήν την προσπάθεια μας επιβάλλει η σύγχρονη πραγματικότητα.

Περίπου με τα ίδια χαρακτηριστικά σκιαγραφούσαν και οι αρχαίοι τον ελεύθερο άνθρωπο. Θεωρούσαν επιπλέον την αυτάρκεια γνώρισμα ελευθερίας κι εφάρμοζαν λιτό βίο, χωρίς περιττές εξαρτήσεις, ακολουθώντας πάντα την αρετή του «μέτρου».

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Κεφάλαιο 46
Να σχολιαστεί η φράση:
«*ἆθλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν*»
(=γιατί όπου έχουν οριστεί πολύ μεγάλα έπαθλα ανδρείας, εκεί ζουν και άριστοι πολίτες)

Ο ρήτορας κλείνει τον Επιτάφιο λόγο του περίπου όπως τον άρχισε. Επανέρχεται και πάλι στο έθιμο εκφώνησης επικήδειων ομιλιών, πράγμα που δηλώνει ότι το τήρησε. Όμως συμπληρώνει και την «ἔργῳ» τίμηση των νεκρών πολεμιστών, στην οποία άλλωστε είχε δηλώσει ότι δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα. Έτσι κατά κάποιο τρόπο η δομή του Επιταφίου παρουσιάζει μια κυκλική μορφή. Αφετηρία και κατακλείδα του είναι τα έπαθλα που αρμόζουν στην ανδρεία των νεκρών. Με τη λέξη λοιπόν «ἆθλα» ο ρήτορας αναφέρεται στα βραβεία που

κερδίζουν οι πολεμιστές με τη θυσία τους. Βραβεία που μεταφράζονται τόσο σε υλική βοήθεια προς τις οικογένειές τους, όσο και σε κοινωνική αναγνώριση του φρονήματός τους. Μια πρώτη ένδειξη ηθικής καταξίωσης των νεκρών είναι άλλωστε και ο ίδιος ο Επιτάφιος λόγος, καθώς και η λαμπρή ταφή τους με κτερίσματα. Όλα αυτά λοιπόν έχουν προβλεφθεί από την πολιτεία, ως ελάχιστος φόρος ευγνωμοσύνης για την ανιδιοτελή θυσία των πολεμιστών, προκειμένου το παράδειγμά τους να μείνει ζωντανό στις συνειδήσεις των τωρινών και των μεταγενέστερων.

Ειδικότερα ο ομιλητής, με την αναφορά του στα έπαθλα, τονίζει ότι η πολιτεία αναγνωρίζει τις ηρωικές πράξεις των μελών της και φροντίζει να το αποδεικνύει έμπρακτα. Τελικά, όπως παρατηρεί και ο ίδιος ο ρήτορας, τα βραβεία που προβλέπονται για τη γενναιοψυχία και το ακλόνητο θάρρος των στρατιωτών, μετασχηματίζονται σε ουσιώδη κίνητρα, που ωθούν τους πολίτες σε υψηλό φρόνημα και διάθεση αυτοθυσίας ή τους παρακινούν να επαναλάβουν προηγούμενες πράξεις ανδρείας. Άρα ο έπαινος των πολεμιστών και η αίσθηση ότι η θυσία τους δεν πέρασε απαρατήρητη δημιουργεί στους επιζώντες αισθήματα κοινωνικής συνείδησης, εθνικού πατριωτισμού και ανιδιοτέλειας. Γίνεται η κινητήριος δύναμη της προσφοράς πρόθυμης αρωγής από μέρους των πολιτών για το καλό του συνόλου. Η πολιτεία δηλαδή φωτίζει τη θυσία των νεκρών, δίνοντας κουράγιο στα ενεργά μέλη της να κινητοποιηθούν και αυτά, σύμφωνα με το παράδειγμα των αποκαλούμενων πια ηρώων. Ακριβώς αυτός ο τίτλος του ήρωα, που η πόλη προσδίδει στους νεκρούς πολεμιστές δίνει νόημα και περιεχόμενο στη θυσία τους και γοητεύει τους ζωντανούς, που ασφαλώς οραματίζονται την ένταξή τους σε μια ιδεαλιστική σφαίρα και στην αιωνιότητα. Φυσικά σκοπός του ρήτορα δεν είναι να εξυψώσει τα έπαθλα σε καθοριστική αιτία ανδρείας των πολεμιστών, γιατί έτσι θα μείωνε πολύ τον χαρακτήρα των πράξεών τους, συνδέοντάς τις με ωφελιμιστικούς σκοπούς. Απλώς επιδιώκει να παρουσιάσει τα βραβεία ως επισφράγιση και επιβεβαίωση ηρωικών προσπαθειών που εμψυχώνουν και παροτρύνουν αυτούς που βρίσκονται στη ζωή. Γιατί η ανδρεία, όπως και η ελευθερία, θέλει όχι μόνο αρετή, αλλά και τόλμη. Ακριβώς αυτήν την τόλμη η πόλη προσπαθεί να ενισχύσει με τα λαμπρά βραβεία της. Μπορεί βέβαια αυτά να ωχριούν μπροστά στην αξία της ανθρώπινης ύπαρξης και στη γοητεία της επίγειας ζωής, όμως τουλάχιστον προσφέρουν τη μόνιμη ένταξη του ατόμου στη χορεία των «αθανάτων» πατριωτών.

Η άποψη του ομιλητή ότι τα έπαθλα είναι κίνητρα αρετής και ανδρείας είναι διαχρονική. Ίσως καμιά φορά η απλή αναγνώριση των προσπαθειών μας έχει μεγαλύτερη αξία από το αποτέλεσμά τους. Και αυτό γιατί σε κάθε ενέργειά μας σοβαρή, το αποτέλεσμα είναι το τέλος ενός αγώνα επίπονου. Και εκείνο που η συνείδησή μας χρειάζεται δεν είναι μόνο μία ευτυχή κατάληξη των κόπων της, αλλά και μία επιβεβαίωση του αγώνα της, μία επιβράβευση όχι της τελικής νίκης, αλλά του σθένους της. Γιατί μια επιτυχία στη ζωή μπορεί να είναι απλώς πρόσκαιρη, η ηθική όμως ικανοποίηση που πηγάζει από την αίσθηση αναγνώρισης των άλλων είναι άφθαρτο εφόδιο της ψυχής και δρόμος για περαιτέρω επιτυχίες.

Αλεξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

Επιμέλεια:
Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης
ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης